

MILAN OTÁHAL

Normalizace
1969–1989

Příspěvek
ke stavu
bádání

SEŠITY

ÚSTAVU

PRO SOUDOBÉ

DĚJINY

AV ČR

2002
36

Milan Otáhal

NORMALIZACE 1969–1989

Příspěvek ke stavu bádání

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR
2002

Institute for Contemporary History
Vlašská 9
118 40 Praha 1

Milan Otáhal:

Normalization 1969–89: The State of Research

Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, vol. 36

© 2002 Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

ISBN 80-7285-011-3

Republishing of this material in any form is forbidden without permission
in writing from the Publisher

OBSAH

Předmluva	5
Úvod	7
Komunistická historiografie	9
Nezávislá historiografie	12
Exilová historiografie	13
Institucionální základna	16
Pramenná základna	18
Metodologie	30
Bibliografie	32
Edice dokumentů	34
Chronologie	40
Normalizační systém	42
Formování <i>normalizačního</i> režimu	46
Komunistická strana Československa	46
Církev, společenské organizace a strany Národní fronty	50
Národnostní problematika	51
Opoziční a lidové hnutí v počátcích <i>normalizace</i>	52
KSČ a společnost	53
Represe	53
Konzumní socialismus	59
Hospodářský a sociální vývoj	60
Společnost	63
Opozice, dissent	68
Charta 77	73
Samizdat	77
Sametová revoluce	79
Regionální historiografie	86
Přehledy	89
SSSR a země „socialistického tábora“	90
Závěr	92
Seznam použitých zkratk	102
Summary	104

PŘEDMLUVA

*Normalizace*¹ představuje samostatnou etapu ve vývoji komunistického systému v Československu. Charakteristickým rysem *normalizačního* režimu bylo obnovení vedoucí role, tj. monopolu moci KSČ, a orientace na tzv. konzumní socialismus. Vztah mezi mocí a občany byl založen na tzv. společenské smlouvě, podle níž zajistila vládnoucí garnitura občanům jistou životní úroveň a sociální jistoty a žádala od nich, aby se vzdali účasti na řízení věcí veřejných a realizovali se v soukromé sféře. Dějiny tohoto období se historickými metodami zpracovávají deset let. Další rozvoj bádání na tomto úseku závisí mj. také na jisté inventuře dosavadních výsledků; o to jsem se pokusil v této práci. Vycházel jsem především z tiskem vydaných bibliografií a databáze Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, které zaznamenávají podstatnou část produkce k tomuto problému, a to nejen práce vědecké, nýbrž z části i články v novinách a časopisech. Tyto údaje jsem doplnil z vlastní databáze.

Předmětem studie jsou práce českých autorů vydané po roce 1989; na publikace, které vyšly v exilu, upozorňuji v oddíle Exilová historiografie a jen výjimečně na ni odkazuji ve vlastním textu – zejména tehdy, když k danému tématu neexistuje literatura psaná po roce 1989. Tato díla vznikla bez většího časového odstupu a jejich pramenná základna je malá. Mimo moji pozornost zůstala i zahraniční produkce věnovaná dějinám *normalizace*; jedním z důvodů byla mimo jiné ztížená dostupnost. Na základě svých znalostí však usuzuji, že této problematice se věnovalo jen málo badatelů, kteří ve svých pracích navíc vycházeli jen z literatury a neprováděli výzkum v českých archivech. Větší význam mají studie komparativní, které srovnávají vývoj komunistického systému v zemích východní nebo střední Evropy.

Pojednání jsem omezil na české země a rozdělil je do tematických celků, jako je Komunistická strana Československa, opozice, společnost; samostatnou kapitolu jsem věnoval počátkům *normalizace* a sametové revoluci. V každém

1 *Normalizace* zahrnuje léta 1969–1989, přičemž o jejím počátku není mezi historiky shoda; někteří ji datují od okupace v srpnu 1968, jiní od nástupu G. Husáka do funkce generálního tajemníka KSČ v dubnu 1969.

tematickém celku odkazují na literaturu, která zpracovává jednotlivé problémy, popřípadě upozorňují na otázky, které dosud historiografie opomíjela. K danému problému jsem se snažil uvést pokud možno všechny práce, které se jím zabývaly, a to jak vědecké, tak i publicistické, ale i z pera disidentů. Nechtěl jsem však hodnotit kvalitu a přínos jednotlivých prací.

Záměrem studie, která je prvním pokusem svého druhu, bylo zmapovat stav bádání na daném úseku dějin. Dalším stupněm by mělo být zhodnocení dosavadní produkce a jejího přínosu pro objasnění základních otázek dějin tohoto období. Do jisté míry jsem se o to pokusil v závěru, kde jsem se snažil alespoň stručně zhodnotit dosavadní výsledky, ukázat, které problémy byly dosud zpracovány, a upozornit na bílá místa, na něž by se měl výzkum zaměřit.

Pojem *normalizace* zavedli komunisté, ale vztahovali jej především na počátky tohoto období, pro něž přední disident Milan Šimečka razil pojem „obnovení pořádku“. Historici po roce 1989 termín převzali a používají jej obvykle pro celou etapu až do roku 1989 místo zřejmě výstižnějšího označení jeho druhé, „nehybné“ fáze jako „reálný socialismus“. Odstup od termínu *normalizace* pak badatelé většinou naznačují uvozovkami nebo mu předřazují adjektivum „takzvaná“. Kvůli jeho velké frekvenci v tomto textu jsem od tohoto úzu upustil a dal přednost vyjádření zmíněného odstupu kurzívním písmem (*normalizace*, *normalizační* apod.).

Rád bych na tomto místě poděkoval dr. V. Břeňové, jejíž bibliografie byly pro mou práci základní pomůckou, dr. S. Rohlíkové a E. Trávníčkové za upřesnění bibliografických údajů, dr. J. Cuhrovi za podnětné připomínky, recenzentům dr. J. Kocianovi a dr. Z. Sládkovi a v neposlední řadě řediteli ÚSD AV ČR dr. O. Tůmovi, jenž mi umožnil na této studii pracovat.

Červen 2001

ÚVOD

Soudobé dějiny² jako vědecká disciplína se u nás začaly formovat po založení Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV 1. února 1990. Historici zabývající se touto problematikou se nemohli opírat o domácí tradici, i když již za první republiky vznikly práce jako například Opočenského *Konec rakousko-uherské monarchie*, Paulové *Mafie*, legionářská literatura atd., jež alespoň svým tématem patřily do soudobých dějin. Jistý rozvoj této disciplíny nastal až v 60. letech, kdy vznikl Výbor pro dějiny národněosvobozeneckého boje, jehož úkolem byla analýza období nacistické okupace, tj. let 1939–1945. Představoval vlastně první institucionální základnu soudobých dějin, nezabýval se však teoretickými a metodologickými problémy spjatými s konstituováním oboru. Přesto začal uplatňovat některé nové metody, například výzkum každodennosti.

Bádání v oblasti nejnovějších dějin, zvláště pak dějin dělnického hnutí a komunistické strany, podporoval zpočátku i komunistický režim, kterému však nešlo o vědecké zpracování, ale především o využití výsledků pro propagandistické a ideologické účely. Výzkum se soustředil do Ústavu dějin Komunistické strany Československa, který se věnoval dějinám dělnického hnutí a komunistické strany, a do Historického ústavu ČSAV, kde vzniklo oddělení zabývající se obdobím od druhé světové války, jež se však vzhledem k existenci Výboru pro dějiny národněosvobozeneckého boje soustředilo jen na období 1945–1948. Jistým shrnutím jeho činnosti byla syntetická práce *Přehled československých dějin IV (1945–1948)*, která však pro svou koncepci, tj. snahu o objektivní deideologizovaný výklad, nesměla po porážce obrodného procesu vyjít. Tuto časovou hranici překračovali jeho pracovníci jen výjimečně, připravovali však další díl *Přehledu*, který měl zahrnovat období až do 60. let.

Jistý rozvoj soudobých dějin v 60. letech umožnilo uvolnění společenského ovzduší, kdy se komunistická historiografie začala osvobozovat od dogmatic-

2 Soudobé dějiny nejsou časově přesně vymezeny. Někteří historici do nich zahrnují období od vzniku první republiky, nebo od vypuknutí druhé světové války (k tomu se přikláním i já), či od roku 1945. Jsou úzce spjaty se společenskou a politickou situací a jejich interpretace je jí ovlivňována. Při jejich zpracování se uplatňují i specifické metody, jako např. orální historie.

kého pojetí marxismu. Tehdy vznikly práce, které významně přispěly k bádání o nejnovějších dějinách, zvláště první republiky. Diskutovalo se i o obecnějších problémech se záměrem osvobodit historiografii od podřízenosti komunistické straně (vliv kultu osobnosti, vztah politiky a historie), a o metodologických otázkách (diskuse M. Hübla a V. Prečana v ČSČH).

V období obrodného procesu se historici aktivně zapojili do společenského a politického hnutí. Po okupaci se dotkla perzekuce vedle jiných společenských vědců zejména historiků, kteří se věnovali nejnovějším dějinám;³ Historický ústav ČSAV byl dokonce označen za jedno z center kontrarevoluce. Většina těchto historiků byla zbavena možnosti pracovat ve svém oboru, a tak byly zmařeny první snahy založit soudobé dějiny na vědeckém základě.

Po zásahu politických orgánů do historické obce vznikly v české historiografii po roce 1969 tři proudy⁴ – komunistický, nezávislý a exilový –, které se věnovaly, i když nerovnoměrně, i soudobým dějinám, v menší míře – také vzhledem k časovému odstupu – i dějinám *normalizace*, jež jsou předmětem této studie.

3 O perzekuci viz *Acta persecutionis*: A Document from Czechoslovakia. San Francisco 1975, kde je také uveden seznam všech historiků, kteří byli nuceni odejít ze svých pracovišť.

4 V této studii se věnuji pouze české historiografii, slovenská prošla specifitějším vývojem, například slovenští historikové nebyli perzekvováni v takové míře jako jejich čeští kolegové.

KOMUNISTICKÁ HISTORIOGRAFIE

Důsledkem porážky obrodného procesu bylo kromě již zmíněné perzekuce a reorganizace historických pracovišť opětné podřízení společenských věd včetně historiografie komunistickým orgánům, což se projevilo i na tematickém zaměření nejnovějších dějin. Zatímco historiografie 60. let se začala zabývat tabuizovanými tématy (například T. G. Masarykem) a objektivněji interpretovala dějiny (první republiky, KSČ, dělnického hnutí), rokem 1969 byl tento vývoj v důsledku odchodu podstatné části historiků, kteří byli nositeli těchto trendů, zcela přerušen.⁵ V prvním desetiletí měli historici malý časový odstup od zkoumané problematiky, a tak vyšly práce, které se zabývaly krizovými lety 1968–1969 či toto období jen mírně překračovaly.⁶ Byly to jakési přehledy, které se neopíraly o nové výzkumy a nepřinesly nové poznatky. Většina článků byla věnována KSČ a jejímu podílu na budování socialismu,⁷ ale ani v tomto případě nelze hovořit o vědeckém přístupu – záměrem autorů bylo zdůvodnit tezi, že KSČ plnila při socialistických přeměnách dějinnou roli. Proto se také staly hlavním pramenem projevy komunistických státníků, dokumenty KSČ,

5 Rozbor *normalizační* historiografie zatím není k dispozici, v této studii chci pouze upozornit na určité tendence. Jistou představu podávají bibliografie připravené Ústavem pro československé a světové dějiny ČSAV a posléze Historickým ústavem ČAV, které vyšly postupně ve třech svazcích: *Historiografie v Československu 1970–1980*: Výběrová bibliografie. (Sestavili B. Houbová, M. Kudelásek, M. Maturová, M. Myška, L. Nesvadbík, A. Šorupová.) Praha, Ústav světových a československých dějin ČSAV 1980; *Historiografie v Československu 1980–1985*: Výběrová bibliografie. (Sestavili M. Kudelásek, M. Maturová, L. Nesvadbík, A. Šorupová, J. Studihradová.) Praha, Ústav světových a československých dějin ČSAV 1985; *Historiografie v Československu 1985–1989*: Výběrová bibliografie. (Sestavili M. Kudelásek, J. Novotný, A. Sedláková, J. Vlk.) Praha, Historický ústav ČSAV 1990.

6 Například KRÁL, V.: *Československé dějiny 1945–1972*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1974; PLEVZA, V.: *História československej súčasnosti*. Bratislava, Státní pedagogické nakladatelstvo 1978.

7 Například SNÍTIL, Z.: KSČ a některé problémy výstavby socialismu po únoru 1948. In: *Marxismus a současnost*, 1971, č. 3, s. 37–46.

protokoly XIV. a XV. sjezdu KSČ a *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*.⁸

Normalizační historici však viděli svůj hlavní úkol nikoli ve výzkumu, ale ve vypořádání se s „pravcovou“ a „revizionistickou“ historiografií.⁹ Jistým přínosem byly pouze studie ze sociálně-ekonomické oblasti, jejichž autory byli hlavně sociologové.¹⁰

Ve vývoji české komunistické historiografie nenastal obrat ani v dalším pětiletí, tj. v letech 1980–1985. V bibliografii za tato léta jsou v rubrice „Všeobecně“ opět uvedeny především projevy G. Husáka a dokumenty KSČ, ale nenajdeme zde žádné původní historické dílo.¹¹ Až na výjimky nepozorujeme rozvoj bádání ani v oblasti sociálně-ekonomické.¹² Někteří autoři se v letech 1970–1985 věnovali i metodologickým otázkám, ale ani tyto práce nepřinesly nové podněty či poznatky,¹³ neboť vycházely z marxismu-leninismu chápaného v jeho dogmatické formě.

- 8 Viz například SNÍTIL, Z.: O některých otázkách dějin budování rozvinuté socialistické společnosti v Československu ve světle XV. sjezdu KSČ. In: *Československý časopis historický*, roč. 25 (1977), č. 1, s. 6–24. Uvedené bibliografie je zaznamenávají v oddíle „Celkově“.
- 9 Viz *Úkoly československé historiografie*: Soubor příspěvků z vědeckého semináře historiků-komunistů z 10.–11.11.1972. (Věd. redaktor V. Král.) Praha, Academia 1973; KRÁL, V.: *Ke kritice našeho dějepisectví*. Praha, Československo-sovětský institut 1973; KRÁL, V.: *Myšlenkový svět historie*. Praha, Univerzita Karlova 1974.
- 10 Viz například CHARVÁT, F. – LINHART, J. – VEČERNÍK, J.: *Sociálně třídní struktura Československa: Vývoj, data, srovnání*. Praha, Horizont 1978; ERNST, M.: *Spotřeba obyvatelstva a hospodářský vývoj ČSSR*. Praha, Horizont 1978.
- 11 V oddílu „Politické dějiny“ jsou zachyceny zejména práce vztahující se k zahraniční politice, československo-sovětským vztahům a dále články zdůrazňující význam XV. sjezdu KSČ pro rozvoj marxismu-leninismu; jedna práce se týká politického systému – viz TOMÁŠEK, L.: *Politický systém ČSSR v současné etapě vývoje*. Praha, Svoboda 1983.
- 12 Řada prací je věnována mládeži a ROH. Za zmínku stojí studie BONDYOVÁ, J. – MORÁVKOVÁ, Š.: Rozvoj ekonomiky a životní úroveň za posledních deset let. In: *Statistika 1982*, s. 193–207; CHARVÁT, F.: Sociální struktura naší společnosti na přelomu 70. a 80. let – stav a perspektivy. In: *Nová mysl*, roč. 35 (1981), č. 3, s. 33–44; KLÍMOVÁ, H.: Přehled nejnovější literatury k problematice sociálně třídní struktury společnosti. In: *Vědecký bulletin Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ*, 1982, č. 2, s. 137–146. Z hospodářských dějin bylo publikováno méně prací, viz PRŮCHA, V. – KALINOVÁ, L.: *Dlouhodobé tendence ve vývoji struktury československého hospodářství*. Praha, Horizont 1981; DOLEJŠÍ, B.: *Rovnováha vnitřního spotřebitelského trhu – příklad Československa sedmdesátých let*. Praha, Academia 1984.
- 13 Například PLEVZA, V.: K metodologii výskumu dějin budování socializmu. In: *Nová mysl*, roč. 33 (1979), č. 11, s. 117–128; CAMBEL, S.: O predmete a metodologických východiskách dějin socializmu. In: *Československý časopis historický*, roč. 29 (1981), č. 4, s. 350–365.

Bibliografii za léta 1985–1990 připravil již obnovený Historický ústav ČSAV. Podle sestavovatelů obsahuje zvláště práce v určitém slova smyslu původní a zpracované na základě publikovaných i nepublikovaných pramenů. Proto se také podstatně snížil počet údajů a v oddíle „Celkově“ nenacházíme žádná díla politiků.¹⁴ V oboru dějin sociálních a hospodářských lze považovat za jistý přínos zejména materiálové práce.¹⁵

V roce 1988, v souvislosti s výročí založení Československé republiky, komunistické vedení ve snaze udržet či získat jistý vliv na obyvatelstvo umožnilo jiný, objektivnější výklad tohoto období a osobnosti prezidenta T. G. Masaryka.¹⁶ S podobným přístupem se však nesetkáváme v analýze dějin po roce 1945.

Uvedené poznámky umožňují předběžný závěr, že úkolem komunistické historiografie soudobých a zvláště politických dějin bylo poskytovat tehdejšímu stranickému a státnímu vedení materiály k propagandě, zdůvodňovat legitimitu vlády KSČ a nastolení socialismu jako historickou zákonitost. Takový přístup ovšem znemožnil objektivní analýzu vývoje v období po roce 1945; do popředí vystoupil ideologický charakter historiografie, která se proto nemohla stát východiskem pro rozvoj soudobých dějin po listopadu 1989. Do jisté míry lze využít jen materiálových studií z hospodářských a sociálních dějin.

- 14 Z původních prací je v oddíle „Politika“ zahrnuto pět, například RIŠICA, J. – ŠLUCH, V.: Národní výbory v období budování socializmu (1960–1985). In: *Z minulosti a přítomnosti Turca*, roč. 7 (1986), s. 152–233; ŠTAIGL, J.: Dubnové a květnové zasedání ÚV KSČ v roce 1969 a jejich historický význam. In: *Práce VPA KG*, roč. 17 (1989), č. 1, s. 112–123. Bibliografie zahrnuje pouze jednu samizdatovou studii: PALOŠ, R.: 1969: Hypotéza o konci novověku, ba i o konci eurověku a o počátku světověku. Praha, Nové cesty myšlení 1985. Z celkové produkce vztahující se k tomuto období je uvedena pouze práce BARTOŠEK, K.: *Historians making history*. In: *Independent historiography in Czechoslovakia*, Vol. 1. Berlin, Zentrale Universität Druckerei 1985, s. 1–10.
- 15 Například *Faktografický přehled vybraných údajů o hospodářském a sociálním rozvoji a odborové činnosti v ČSR za léta 1981–1985*. Praha, Práce 1986; *Vývoj společnosti ČSSR (Podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů v roce 1980)*. Praha, FSÚ 1985.
- 16 Viz GALANDAUER, J.: *T. G. Masaryk a vznik ČSR*. Praha, Melantrich 1988; GALANDAUER, J.: *Vznik Československé republiky: Programy, projevy, perspektivy*. Praha, Svoboda – Naše vojsko 1988. Objektivnější přístup k dělnickému hnutí se objevil v práci GALANDAUER, J.: *Bohumír Šmeral 1914–1941*. Praha, Svoboda 1986.

NEZÁVISLÁ HISTORIOGRAFIE

Historici, kteří byli po roce 1968 zbaveni možnosti pracovat v oficiálních institucích, se museli živit většinou manuální prací či nanejvýš jako „odborní pracovníci“ (například dokumentaristé). Část z nich rezignovala, jiní se pokoušeli působit v oboru i za ztížených podmínek; neměli totiž přístup k archivním pramenům a jen s obtížemi si obstarávali zahraniční literaturu. Řada z nich proto opustila svá původní témata a zaměřila se na zkoumání dějin 19. a 20. století do roku 1945.¹⁷ Mnozí tak svými studiemi a pracemi přispěli k rozvoji historiografie tohoto období. Omezení na období do roku 1945 však nevyplývalo jen z výše uvedených příčin – nezávislí historici si je uložili vědomě. Dohodli se například, že v samizdatovém časopise *Historické studie* (vycházel pod různými názvy) nebudou publikovat práce přesahující rok 1945, a to i proto, aby byli méně postižitelní. Vzhledem k tomu, že nezávislá historiografie překračovala tuto hranici jen výjimečně,¹⁸ nestala se ani ona oním proudem, o který se mohlo budování soudobých dějin opřít.

- 17 Například J. Křen se místo okupační tematiky soustředil na česko-německé vztahy od počátku 19. století do roku 1914, V. Kural se zabýval touto problematikou v letech první republiky, J. Opat se věnoval především T. G. Masarykovi koncem 19. století, M. Otáhal přešel od období druhé světové války a let 1945–1948 k problematice spjaté s národním obrozením. Někteří pokračovali ve zkoumání původních témat, například J. Doležal se zabýval kulturou za nacistické okupace, T. Brod československo-sovětskými vztahy.
- 18 Viz MENCL, V. – HÁJEK, M. – OTÁHAL, M. – KADLECOVÁ, E.: *Křižovatky 20. století*. Praha, Knihovna Historických studií 1988 (samizdat); MENCL, V.: Poučení z dvaceti let normalizačního vývoje: Jaké to bylo období? Kam nás dovedlo? Jaké poznatky a zkušenosti nám přineslo? In: *Dialog*, 1989, č. 5, s. 17. Nezávislí historikové věnovali pozornost některým pracím K. Kaplana – viz například brk (pseudonym J. ŠEDIVÉHO): Jak jsme to viděli. In: *Historický sborník*, 1984, sv. 14, s. 113–120 (recenze na knihu K. Kaplana: *Cesta k moci*. Pracovní kopie – strojopis); HÜBL, M.: Retuše dějin na pokračování. In: *Ze zázvuky a z bloku*, 1986, č. 6, nestránkováno; vl (pseudonym M. HÜBLA): Na okraj dvou prací o poválečné sociální demokracii. In: *Historické studie*, 1987, sv. 20, s. 149–153 (recenze na knihu KAPLAN, K.: *Das verhängnisvolle Bündnis: Unterwerdung, Gleichschaltung und Vernichtung der Tschechoslowakischen Sozialdemokratie 1945–1954*. Wuppertal, Pol Verlag 1986). Jako pramen slouží úvahy, eseje, statě a studie disidentů, kteří se zabývali mj. lidskými právy, mírovým hnutím, Chartou 77 atd.

EXILOVÁ HISTORIOGRAFIE

Nejvíce pozornosti dějinám po roce 1945 věnovali historici, kteří odešli do exilu. Přední místo mezi nimi zaujímá Karel Kaplan, který na podkladě bohatých archivních pramenů, jež shromáždil ještě doma, napsal řadu monografií a studií o vývoji Československa v letech 1945–1968.¹⁹ Články týkající se období po roce 1969 se objevovaly především v českých exilových časopisech. *Svědectví* publikovalo k politickým událostem, zvláště k počátkům *normalizace* a Chartě 77, komentáře, nikoli však historické studie. Časopis *Listy* uveřejňoval dokumenty, které se vztahovaly k opozičnímu hnutí, a komentáře k domácím událostem. Na jejich základě, ale i díky stykům s domácí opozicí, analyzoval programy opozičních skupin v první polovině 70. let Jiří Pelikán.²⁰

O problematiku *normalizace* se zajímal také historik Vilém Prečan. Ještě v době svého pobytu v Československu napsal obsáhlou studii o *normalizaci* ve společenských vědách,²¹ v exilu se soustředil především na dissent, Chartu 77, lidská práva v Československu a na samizdat.²² Na některé otázky související

Bibliografii samizdatových prací viz *Minulost a dějiny v českém a slovenském samizdatu 1970–1989*: Bibliografie. (Zpracovali J. Vlk, V. Vaňková a J. Novotný, k vydání připravil M. Drápala.) Brno, Doplněk 1993. O tomto problému viz též PREČAN, V.: Nezávislé dějepisectví v Československu 1969–1980. In: *V kradeném čase*: Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973–1993. (Uspořádal M. Drápala.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR (dále jen ÚSD) – Doplněk 1994, s. 302–319.

- 19 Bibliografii K. Kaplana viz *Stránkami soudobých dějin*: Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana. (Připravil a uspořádal K. Jech.) Praha, ÚSD 1993, s. 17–28.
- 20 Viz *Die sozialistische Opposition in der ČSSR*: Analyse und Dokumente des Widerstands seit Prager Frühling. Frankfurt a. M. – Köln, Europäische Verlagsanstalt 1973. Těmito otázkami se zabýval také KUSIN, V. K.: *From Dubček to Charta 77*. Edinburgh, Q Press 1978. (Opírá se také o dokumenty vzniklé z činnosti opozice.)
- 21 Vyšla v *Listech* pod pseudonymem Vratislav Prošek a Jiří Žemla v roce 1974 a 1975 a přetištěna byla v knize PREČAN, V.: *V kradeném čase...* (viz pozn. 18), s. 272–301.
- 22 Shromážděval a vydával hlavně dokumenty vztahující se k uvedené problematice. Viz například *Kniha Charty*: Hlas z domova 1976–1977. Köln, Index 1976; *Křesťané a Charta 77*: Dokumentace. Köln, Index 1980; *Human Rights in Czechoslovakia: A Documentation*, September 1981 – December 1982. Published by the International Committee for the Support of Charter 77 in Czechoslovakia, in cooperation with the Help and Action

s normalizačním režimem reagoval – zvláště po svém odchodu do zahraničí – Jan Tesař.²³

Zahraniční badatelé sledovali vývoj v Československu za *normalizace* jen ojediněle.²⁴ Výjimkou je kanadský historik H. Gordon Skilling, jenž publikoval řadu studií z českých dějin 19. a 20. století.²⁵ Studoval v Praze v roce 1938 a v době *normalizace* navštěvoval Československo a působil jako spojka mezi exilem a disentem. Jeho nejvýznamnější prací je *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia*, která vyšla v roce 1981. Na základě literatury a tehdy

Cooperation Committee. Paris, April 1983; dále viz *Parallel Politics: Essays on Politics from Czech and Slovak Samizdat*. (Ed. H. G. Skilling, V. Prečan.) In: *International Journal of Politics*. Vol. XI, No. 1, Spring 1981, 103 s. Spolu s J. Vladislavem zpracovali kroniku událostí z ledna až března 1989, která vyšla pod názvem *Horký leden v Československu*. In: *Acta*, roč. 3 (1989), č. 9–12, zima 1989. V úvodech k těmto dokumentacím či v samostatných článcích se zamýšlel zejména nad významem Charty 77. Viz například *Občanská práva – centrální problém*. In: *Listy*, roč. 7 (1977), č. 3–4, s. 27–30; *An Introduction to Charta '77*. In: *The Right to Know, the Right to Act: Documents of Helsinki Dissent from the Soviet Union and Eastern Europe*. Washington D. C. 1978; K současné situaci Charty 77, I a II. In: PREČAN, V.: *V kradeném čase...* (viz pozn. 18), s. 190–194 a 195–205; Kultivační a průzkumný význam Charty 77. In: *Tamtéž*, s. 206–222. Bibliografii prací V. Prečana z doby exilu viz *tamtéž*, s. 603–614. Chartu a hnutí za lidská práva analyzoval také MLYNÁŘ, Z.: *Ideologische und politische Richtungen innerhalb der Bürgerbewegung in der heutigen Tschechoslowakei: Sonderöffentlichung des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*. Köln, Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien 1978.

23 V některých svých článcích se vyjadřoval k aktuálním problémům opozičního hnutí a Charty 77, viz například *Co s Chartou a jak dál* (1978). In: *Dialogy* (Paříž), 1984, č. 3, s. 112–122; *Otevřený dopis z 20.2.1978 Jiřímu Hájkovi a jeho skupině*. In: *Informace o Chartě 77*, roč. 1 (1978), č. 4, s. 11–13 (samizdat); *Polemika a vědomí společných cílů* (1979). In: *Listy*, roč. 9 (1979), č. 1, s. 9–12; *Diagnóza 301.7*. In: *Studie*, 1979, č. 65, s. 371–407; *Proč bude souzena Otká Bednářová*. In: *Dialogy* (samizdat), 1979, č. 4–5, s. 1–30. V jiných studiích řešil obecnější otázky, viz například *Diskuse o vlastenectví*. In: *Dialogy* (Paříž), roč. 3 (1984), č. 4, s. 22–31; *Idea samospráv a revoluce*. In: *Tamtéž*, č. 7–8, s. 47–79.

24 TÖKÉS, L.: *Opposition in Eastern Europe*. London, McMillan 1979. Sborník obsahuje statě zabývající se opozicí v jednotlivých východoevropských zemích, mj. v Československu – viz KUSIN, V. V.: *Challenge to Normalcy: Political Opposition in Czechoslovakia 1968–77*, s. 26–32. Další si všímají obecných problémů, společných všem východoevropským zemím. Viz TÖKÉS, R. L.: *Human Rights and Political Change in Eastern Europe*, s. 1–25; SZELÉNYI, I.: *Socialist Opposition in Eastern Europe: Dilemmas and Prospects*, s. 187–208; PRAVDA, A.: *Industrial Workers: Pattern of Dissent, Opposition and Accommodation*, s. 209–262; LEWIS, P. G.: *Potencial Sources of Opposition in the East European Peasantry*, s. 263–291.

25 Viz například obsáhlou knihu o roce 1968: SKILLING, G. H.: *Czechoslovakia s Interrupted Revolution*. Princeton, Princeton University Press 1976.

přístupných pramenů se v ní zabýval předhistorií Charty 77, její činností a metodami práce, institucí mluvčích, charakterizoval signatáře – i z hlediska sociálního složení – a zaznamenal její ohlas doma i v zahraničí.²⁶

Exilové, ale i zahraniční historici, kteří se věnovali dějinám *normalizace*, se zaměřili především na opozici vůči komunistickému režimu. Mělo to i své společenské a politické důvody, neboť bylo třeba informovat demokratické kruhy na Západě o tom, že Češi se nesmířili s režimem zcela pasivně. Tito historikové svými aktivitami pomáhali chránit disidenty před perzekucí, protože burcovali západní veřejné mínění i oficiální instituce, které se za ně postavily; získávali také finanční prostředky pro jejich další činnost. Tematické zaměření, ale současně i omezení vyplývalo především ze skutečnosti, že exilové historici (zejména V. Prečan) měli k dispozici hlavně prameny opoziční provenience. Důležité bylo nejen vydávání dokumentů (mnohé z nich tím zachránili pro další bádání), ale i publikování studií a úvah, které se o ně opíraly a dnes jsou jedním z pramenů, neboť odrážejí tehdejší hodnocení a názory na opozici v Československu. Většinou to sice nejsou v pravém slova smyslu práce historické – nejen pro omezenou pramennou základnu, ale i pro malý časový odstup a neukončenost procesů, jimiž se zabývaly –, přesto však mohly představovat jisté východisko při konstituování oboru soudobých dějin po listopadu 1989. Že se tak hned od počátku nestalo, způsobila mj. i neznalost těchto prací.

26 Za zmínku stojí LUERS, W.: *Czechoslovakia: Road to Revolution*. In: *Foreign Affairs*, 1990, vol. 69, s. 77–98. (Autor byl v druhé polovině 80. let velvyslancem USA v Československu a v článku využil svých zkušeností.)

INSTITUCIONÁLNÍ ZÁKLADNA

Systematicky se soudobými dějinami v České republice zabývá jen Ústav pro soudobé dějiny AV ČR. Na vysokých školách se tomuto oboru nevěnuje soustavná pozornost a období po roce 1945 a zvláště dějiny *normalizace* se přednášejí jen sporadicky. Tento přístup má pochopitelně nejen negativní vliv na výchovu a orientaci studentů, ale ve svém důsledku vede k nedostatku mladých pracovníků, což zpětně zase nepříznivě ovlivňuje další rozvoj disciplíny. Specializovanou problematikou tohoto období se zabývají uměnovědní obory (dějiny literatury, výtvarného umění, hudby atd.), ale některým otázkám věnují pozornost i další společenské vědy (sociologie, politologie).

Popud k založení Ústavu pro soudobé dějiny dala Historická komise Občanského fóra, která vznikla koncem listopadu 1989. Jejím úkolem byla především reorganizace dosavadní struktury historických pracovišť spojená s personálními změnami v jejich vedení. Vytvoření takto orientovaného ústavu považovala za potřebné nejen proto, že podobné existovaly na Západě, ale především si uvědomovala jisté *specifikum* tohoto oboru, ať už z hlediska metodologického, pramenné základny či společenského dosahu.²⁷ Klíčovou roli při jeho vzniku a formování sehráli disidenti a exulanti (V. Prečan byl jmenován ředitelem, P. Seifert se stal vědeckým tajemníkem). Také většina prvních vědeckých pracovníků byla disidenty (K. Jech, F. Svátek, R. Břach, M. Jirásková, L. Šilhánová, B. Císařovská, M. Otáhal, z exilu přišel K. Kaplan). Většina z nich byla zkušenými historiky, kteří se před rokem 1968 věnovali nejnovějším československým dějinám, někteří přišli do ústavu s tématy, na nichž pracovali už v exilu (K. Kaplan a V. Prečan). V roce 1991 byly uděleny první granty a tím se vykrystalizovalo i tematické zaměření ústavu. Zatímco období do roku 1968 se mohlo opřít o v exilu vydané a připravované práce K. Kaplana, dějiny *normalizace* se začaly konstituovat v roce 1991 po udělení grantu na téma Antitotalitní demokratická revoluce 1989 v Československu. Pokračování výzkumu umožnily další granty – v roce 1994 na téma Česká společnost v období *normalizace*

27 Jediným problémem při založení bylo časové vymezení; souviselo to i s teoretickou otázkou, odkdy lze u nás soudobé dějiny datovat.

a revoluce 1989 a v roce 1997 na téma Československo 1969–1989. Badatelský tým se nejdříve zaměřil na opozici (činnost, programy, perzekuce) a počátky *normalizace* nejen v centru, ale i v některých regionech nebo oblastech (věda). Určitou pozornost začal věnovat i rozhodující mocenské síle KSČ a postupně rozšiřoval svůj zájem i na otázky ekonomicko-sociální a úlohu některých společenských vrstev (studenti, inteligence).

PRAMENNÁ ZÁKLADNA

Základem předpokladem historického zpracování tématu je pochopitelně dostupnost pramenů různé provenience. Badatelský tým však měl zpočátku k dispozici jen prameny opoziční či exilové provenience, což ovlivnilo jeho počáteční orientaci: soustředil se na analýzu opozice. K tomuto okruhu patří nejen dokumenty vzniklé z činnosti nezávislých skupin (prohlášení, protesty, programy),²⁸ které mají význam především pro výzkum jejich činnosti, ale patří sem i úvahy, eseje, rozhovory, komentáře a reakce na společenskou situaci či postup mocenského centra.²⁹ Řada z nich vycházela pouze v samizdatu, mnohé byly přetiskovány v exilových i zahraničních časopisech či nakladatelstvích. Tento druh pramenů přispívá k pochopení myšlení a postojů jednotlivců či nezávislých skupin, atmosféry uvnitř opozice, vztahů mezi disidenty; umožňuje spolu s dalšími dokumenty zkoumat i to, jak byla opozice schopna analyzovat společenskou situaci, a tudíž do jaké míry na ni reagovala realitě odpovídajícím způsobem. Jen tak lze přispět k poznání, jak plnila opozice svou společenskou úlohu a jaký má podíl na pádu komunismu.

Dokumenty opoziční provenience představují pramen, s nímž se historikové moderních dějin dosud v takové míře nesetkali. Vznikaly vlastně v ilegalitě, což ovlivnilo i jejich vnější a formální stránku. Zásadně se odlišují od dokumentů

28 Část byla vydána tiskem – viz část Edice dokumentů.

29 Především HAVEL, V.: *Eseje a články z let 1970–1989*. (Spisy, díl 4.) Praha, Torst 1999; dále samizdatové sborníky tzv. realistické skupiny; výběr byl publikován v knize *Hledání naděje*: Výběr z ineditních sborníků. (Výběr textů B. Doležal, M. Hübnér, E. Mandler, J. Nedvěd, B. Pecha a K. Šindl.) Ediční řada Historia Nova, sv. 1. Praha, Nadace demokratické iniciativy ve spolupráci s ÚSD, Maxdorf 1993; samizdatové *Lidové noviny* z let 1988–1989; HEJDÁNEK, L.: *Dopisy přáteli*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 1993; HÜBL, M.: *Cesty k moci*. Praha, Naše vojsko 1990; JIČÍNSKÝ, Z.: *Problémy československé politiky*: Statě z let 1968–1992. Praha, Nadas 1993. K analýze myšlení jednotlivých profesních skupin disidentů přispívají samizdatové odborné časopisy, například *Kritický sborník*, *Ekonomická revue*, *Paraf*, *Alef*, *Historické studie*. Jejich první soupis pořídila POSSET, J.: *Česká a slovenská periodika 1968–1989*. Brno, Továrna na síťotisk a Společnost pro reklamu a tisk R & T 1991. Jako pramen jsou tyto časopisy málo využívány a nebyly dosud jako takové vyhodnoceny.

úřední povahy, nebyly upraveny podle pravidel, neprošly spisovnými a nejsou dosud většinou ani archivně zpracovány.

Už první zkušenosti ukázaly specifiku práce s těmito dokumenty, kterou platná pravidla pro vydávání dokumentů z nejnovějších dějin zatím neřeší.³⁰ Problémy vznikají při samém prokazování jejich autenticity, tj. doložení, že jsou původní a nikoli dodatečně a účelově vymyšlené. Ve většině případů už dnes také nelze zjistit, zda byly opravdu doručeny adresátům.

Dalším problémem je identifikace originálu. Editor musí existující verze kriticky rozebrat a srovnávat je po obsahové i formální stránce, vážit jejich časovou posloupnost. Jednotlivé, často mnohonásobné opisy se mohou vzájemně lišit, někdy i obsahově, například vynecháním vět, slov, nebo úpravou, přehozením odstavců apod. Některé dokumenty byly do zahraničí předány jen telefonicky a zachovaly se pouze jako záznam hovoru. V takových případech přirozeně vůbec nebylo možné dodržet formální úpravu a mohl být zkreslen i obsah. Dnešní historik má výhodu, že může tyto otázky většinou konzultovat s původci dokumentů, i když zde hraje určitou úlohu časový odstup, a tedy i uchování podrobností v paměti. Velmi obtížné – často nemožné – je také zjistit, jaký vliv či ohlas měl ten který dokument ve veřejnosti nebo v mocenském centru.

Jiný problém souvisí se sběrem dokumentů, jenž vyžaduje odbornost při kombinování, vyhledávání a kompletování různých pramenných zdrojů. Komplikovaný heuristický přístup má jen málo společného s klasickou praxí, kdy editor vychází z úřední registratury nebo úřední či soukromé pozůstalosti.

Vedle vnější kritiky je neméně důležitá kritika vnitřní. Výpovědní hodnota takových pramenů úzce souvisí s postavením jejich autorů ve společnosti, s jejich možnostmi a schopnostmi analyzovat situaci, s jejich záměry. Jsou to tedy prameny jednostranné, ale často jsou jedinými alternativními materiály vůči pramenům úředním.

Dokumenty opoziční provenience nebyly uloženy v archivech, ale většinou zůstaly v držení disidentů – soukromých osob. Nepodléhaly tudíž žádným archivním zákonům, na druhé straně však byly historikům nejdříve k dispozici, neboť jejich majitelé je zpravidla ochotně poskytovali či darovali – neměli totiž zájem něco ze své činnosti tajit, naopak se snažili, aby se s jejich aktivitami seznámila široká veřejnost.

K četným pramenům úřední provenience patří především dokumenty, které

30 Dosavadní zkušenosti se pokusila shrnout R. Hlušíčková v interním materiálu. Některými otázkami se zabýval také SUK, J.: *Občanské fórum*: Listopad – prosinec 1989. 2. díl – Dokumenty. Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 1998. (Sborník obsahuje mj. také písemné dokumenty Koordinačního centra OF. Editor v Metodickém úvodu vysvětluje, jak tyto písemnosti vznikaly, jak byly vyhotovovány a jakou měly podobu.)

vznikly z činnosti orgánů a organizací KSČ na všech úrovních.³¹ Protože KSČ byla mocenským centrem a určovala vývoj ve všech oblastech společenského života, mají prvořadý význam pro analýzu vývoje v Československu i její struktury a rozhodovacího procesu. Ústřední orgány se při tvorbě politiky opíraly o mnohem širší informační základnu, takže jejich dokumenty zprostředkovávají více fakt než prameny disidentské. Jiná otázka je, kdo tyto informace poskytoval, jakou měly objektivní hodnotu a jak je vedoucí politické elity využívaly při formování politiky. Důležitost dokumentů státních organizací souvisí s jejich postavením v mocenské struktuře. Protože byly v podstatě výkonnými nástroji komunistické strany, nezabývaly se tvorbou politiky, ale zejména její realizací.³²

Závažným zdrojem jsou dokumenty Státní bezpečnosti, která sledovala především opozici, takže její činnost včetně vztahů mezi nezávislými skupinami a jednotlivci poměrně podrobně zmapovala. Pozornost věnovala i některým vrstvám obyvatelstva (zejména inteligenci) a zvláště tzv. šedé zóně a církvím. Vypovídají tedy i o smýšlení a náladách části občanů, jejich přechodu od politické pasivity k aktivnímu vystupování proti režimu koncem 80. let a také o jejich podílu na pádu komunismu.

Tyto materiály přinášejí jednak řadu faktických údajů, jednak i závěry, k nimž vedení StB na jejich podkladě dospělo a s nimiž pak seznamovalo nejvyšší komunistické orgány. Pro jejich ocenění jako historického pramene bude zapotřebí podrobit rozboru instituce a orgány, které je připravovaly a které přirozeně sledovaly i vlastní zájmy, a zabývat se informačním tokem, tj. sledovat cesty, jak se detailní informace zpracovávaly a v jakém stavu se dostaly k vrcholným mocenským orgánům. Jinou otázkou je, zda a jakou roli sehrály při tvorbě strategie a politiky. Z naznačeného vyplývá, že vnitřní kritice těchto pramenů byla dosud věnována nedostatečná pozornost.³³

Nevyužity jsou dosud archivy společenských organizací včetně Revolučního odborového hnutí, výjimkou jsou umělecké svazy.³⁴ Profesní organizace skupin obyvatelstva jsou zdrojem cenných poznatků o jejich názorech a chování, a to nejen k vlastním specifickým problémům, nýbrž i k společenským a politickým

31 Jsou uloženy ve Státním ústředním archivu, státních oblastních a okresních archivech.

32 Většina těchto pramenů je dosud – alespoň na ústřední úrovni – archivně nezpracována, a proto jen obtížně využitelná. Tiskem vyšla pomůcka ŽABKA, J.: *Vláda a úřad předsednictva vlády ČSSR: 1967–1972*. Ediční řada Materiály, studie, dokumenty, č. 5. Praha, ÚSD 1997.

33 Některými otázkami se zabýval Pavel Žáček v předmluvách ke sborníkům *Securitas imperii*, vydávaných Úřadem pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu. Viz pozn. 92.

34 Především svazy spisovatelů, výtvarných umělců a divadelních a televizních umělců.

událostem. Zdrojem poznání o smýšlení dělníků a rolníků, tedy významných společenských vrstev, by mohly být archivy průmyslových závodů a zemědělských družstev, které však historici dosud nezkoumali. Totéž platí i pro archivy politických stran (s výjimkou komunistické).³⁵

Nedoceněným pramenem je periodický tisk, jenž byl využíván mocenskými orgány při propagaci a obhajobě politiky a sloužil k ovlivňování obyvatel. Protože však musel reagovat i na názory občanů, dovídáme se z něj nepřímou i o jejich smýšlení, například ze zaměření kampaní, z dopisů čtenářů apod.³⁶

Klíčovým pramenem k listopadovým událostem jsou magnetofonové záznamy z jednání mezi delegacemi Občanského fóra a federální vlády a ze zasedání některých orgánů Občanského fóra. Umožňují nejen rekonstruovat jejich průběh a postoje jednotlivých aktérů k důležitým otázkám, které se tehdy řešily, ale analyzovat i *decision making* v rámci Občanského fóra. Výjimečnost tohoto pramene spočívá v jeho autentičnosti, neboť na rozdíl od zápisů zaznamenává nejen jednání a diskuse, ale do určité míry i atmosféru a psychiku aktérů (například vzrušení projevující se zvýšením hlasu, jeho zabarvením).³⁷

V poslední době začali badatelé uplatňovat metodu orální historie, jejíž výsledky slouží také jako pramen. Dosud se zaměřili hlavně na přední aktéry, ať už z disidentské, tzv. šedé či mocenské sféry, ale i na vymezené společenské skupiny (studenti). Rozhovory s nimi či vyprávění životních příběhů nejen upřesňují a rozšiřují faktografické znalosti, ale přispívají i k poznání mentality některých skupin obyvatelstva a koneckonců i každodenního života.

Stále ještě nedoceněná je role, kterou sehrály zahraniční rozhlasové stanice v rozšiřování informací o činnosti disentu mezi československými občany, ale i v hodnocení a komentování politiky KSČ.³⁸

35 Do jisté míry byl zpracován archiv Československé strany lidové z let 1985–1989. Obsahuje materiály k vývoji této strany, k formování stanovisek orgánů a členů k některým otázkám pro tuto stranu významným, jako například k zákonu o potrtech a ke vzniku tzv. obrodného proudu uvnitř této strany. Archiv obsahuje i zápisy z místních organizací v některých regionech, které podstatně přispívají k poznání mínění určité vrstvy obyvatelstva.

36 Totéž se týká rozhlasu a televize. O jejich úloze a politice vedení KSČ vůči nim viz pozn. 157, 158 a 159.

37 Bližší viz pozn. 93.

38 Například Rádio Svobodná Evropa vysílalo dokumenty nezávislých skupin, rozhovory s jejich představiteli, analyzovalo politiku KSČ a její opatření. Všímal si také tzv. šedé zóny. V Československém dokumentačním středisku nezávislé literatury v Dobřichovicích a z části také v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR jsou uloženy relace Rádía Svobodná Evropa z pořadu Události a názory. Historikové je však dosud využívali jen výjimečně, například OTÁHAL, M.: *Podíl inteligence na pádu komunismu: Kruh nezávislé inteligence*. Brno, Doplněk 1999.

Vedle pramenů české provenience uložených v archivech České republiky začali badatelé studovat i v zahraničí.³⁹ Důležité dokumenty jsou uloženy především v archivech bývalého Sovětského svazu, který ovlivňoval náš vnitřní vývoj rozhodujícím způsobem.⁴⁰ Dosud jsou to však spíše výjimky; výzkum zahraničních archivů bude nutno provádět mnohem systematictěji a ve větší míře.

Nepostradatelným zdrojem pro analýzu dějin *normalizace* jsou paměti. Jejich autoři vesměs zachycují události, které sami prožili, jsou tedy autentické, ale současně subjektivní, neboť zážitky a výklad událostí nekorigují odlišnými materiály ani zkušenostmi jiných. Účelem memoárové literatury je často také nekritická obhajoba vlastní činnosti.⁴¹ Limitujícím faktorem je paměť; lidé nejen zapomínají, ale jejich vzpomínky jsou ovlivněny pozdějšími událostmi. I memoáry musí být proto podrobeny pečlivé kritice.⁴² Význam pamětí jako historického pramene spočívá jednak v tom, že přispívají k rozšíření či upřesnění faktografie,⁴³ jednak napomáhají k poznání dobové atmosféry, vzájemných vztahů mezi lidmi či mezi zájmovými a mocenskými skupinami a ke studiu zaměřenému na určitou oblast či každodennost.

Velmi aktivní v tomto směru byli přední činitelé *normalizačního* režimu. Řada z nich publikovala své paměti už počátkem 90. let, tedy v době, kdy historici teprve začali jejich činnost a úlohu analyzovat. Protože se tehdy zvýšil zájem o nedávnou minulost, mohli tendenčně ovlivňovat názory alespoň některých vrstev obyvatelstva.⁴⁴

39 V německých archivech a v archivu Nadace Charty 77 ve Stockholmu studoval O. Tůma. Viz pozn. 89 a 90.

40 V těchto archivech studoval V. Prečan. Podrobně informoval o pramenech k československým dějinám i o svých zkušenostech z práce v sovětských archivech – viz PREČAN, V.: Dokumenty sovětské éry v ruských archivech – nový pramen k československým dějinám 1941–1945, badatelské zkušenosti z let 1994–1995. In: *Soudobé dějiny*, roč. 3 (1996), č. 4, s. 609–628; Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“: Ukázky z memoárů Michaila Gorbačova, Vadima Medveděva a Valerije Musatova. In: *Tamtéž*, roč. 5 (1998), č. 4, s. 509–554.

41 To se týká především pamětí aktivních *normalizátorů*.

42 Paměti jsou běžným pramenem a historici s ním mají už zkušenosti.

43 Například vzpomínky Ludvíka Vaculíka, Michala Lakatoše a Lud'ka Pachmana na vznik petice Deset bodů obsahují řadu fakt, která nenajdeme v jiných dokumentech. Vzpomínky studentů jsou nepostradatelné pro poznání jejich činnosti nejen v posledních letech *normalizace*, ale zejména v době listopadové stávky. Vznik tzv. realistické skupiny osvětluji ve svých vzpomínkách E. Mandler, K. Štindl a B. Doležal.

44 Viz LORENC, A.: *Ministerstvo strachu?* Neskartované vzpomínky generála Lorence. Bratislava, Tatrapress 1992; ŠTĚPÁN, M.: *Zpověď vězně sametové revoluce*. Praha, Grafit 1991; VACEK, M.: *Proč bych měl mlčet*. Praha, Nadas 1991; VACEK, M.: *Na rovinu*: Bez

Mnohem méně početná je memoárová literatura disidentů, kteří dosud své paměti publikovali sporadicky.⁴⁵ K tomuto žánru patří i některé rozhovory, jako

studu a bez příkras. Praha, Periskop 1994; JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*. Praha, Regulus 1996; *Paměti Vasilu Biľaka*: Unikátní svědectví ze zákulisí KSČ, I. a II. Praha, Agentura Cesty 1991. (Pikantní je, že Biľakovy paměti nemohly vyjít oficiálně a byly nejdříve publikovány v samizdatu. Autor však končí nastoupením G. Husáka do funkce generálního tajemníka, takže jejich význam pro dějiny *normalizace* je minimální); *Vzostupy a pády*: Gustáv Husák prehovoril. (Připravil Viliam Plevza.) Bratislava, Tatrapress 1991; ČEJKA, J.: *Aparát*: Soumrak polobohů. Praha, Fajma 1999. Patří sem i vzpomínky Valtra Komárka, v době *normalizace* ředitele Prognostického ústavu ČSAV: KOMÁREK, V.: *Mé pády a vzestupy*. Praha, Nadas 1992. Memoárovou literaturu, která byla publikována do roku 1993, analyzoval a zhodnotil především z hlediska jejího přínosu k bádání o sametové revoluci v souhrnné recenzi TŮMA, O.: Listopad 1989 v memoárech. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1 (1993/94) č. 3–4, s. 374–380. Právě v pamětech těchto činitelů se zřetelně projevuje jejich snaha zatemnit svou skutečnou úlohu a zdůraznit vlastní úsilí o nápravu poměrů. Přesto však je možné se i z nich dovědět mnohé závažné skutečnosti. (Například v pamětech A. Lorence o strategii Státní bezpečnosti vůči disentu, jejich výsledcích a znalostech o nezávislých skupinách. Kniha M. Štěpána pomáhá poznat situaci v KSČ v posledním období, například při výměně generálního tajemníka v roce 1987, větší část je pak věnována 17. listopadu 1989 a obhajobě jeho úlohy.) CHŇOUPEK, B.: *Memoáre in claris*. Bratislava, Belimex 1998. (Autor byl ministrem zahraničních věcí ČSSR v letech 1971–1988 a zabývá se organizací ministerstva, personální politikou v resortu, uplatňováním vedoucí úlohy KSČ, vlivem M. Gorbačova na zahraniční politiku, ale i reakcí vedoucí skupiny KSČ na perestrojku a glasnost. Pozornost věnuje také některým důležitým mezinárodněpolitickým otázkám, jako byla Helsinská konference, či jednáním, která vedlo Československo na mezinárodním poli, například s Vatikánem či s USA o majetkových záležitostech a československém zlatu apod. Tyto otázky osvětluje v kapitolách pojednávajících o některých zahraničních politicích, jako byl Gromyko, Kreisky, Genscher, Casaroli, ale i Jan Pavel II. Cituje i z rozhovorů, které s těmito státníky vedl, je však otázkou, zda je lze považovat za autentické. I on ovšem idealizuje svou tehdejší roli.)

45 Viz například CÍSAŘ, Č.: *Člověk a politik*: Kniha vzpomínek a úvah. Praha, ETC Publishing 1998. (Z doby *normalizace* věnuje autor pozornost především svému podílu na vzniku klubu Obroda a své kandidatuře na úřad prezidenta po listopadu 1989.); HÁJEK, J.: *Paměti*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1997. (Autor sehrál významnou roli nejen jako ministr zahraničních věcí v roce 1968, ale i v období *normalizace*, kdy patřil k předním činitelům exkomunistů. Kniha proto obsahuje i cenné poznatky o formování opozičních skupin v 70. letech, o vzniku Charty 77 a jejímu vývoji v prvním období, kdy byl jejím mluvčím. Zaznamenává i poměry uvnitř Charty 77 a své vztahy k V. Havlovi a J. Patočkovi a naopak jejich k němu jako reformnímu komunistovi.); MLYNÁŘ, Z.: *Socialistou na volné noze*. Praha, Prospektrum 1992. (I on patřil k předním představitelům reformních komunistů a k iniciátorům a organizátorům Charty 77. V roce 1978 však emigroval.) Viz dále VAŠKO, V.: *Ne vším jsem byl rád*: Vlastní životopis. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 1999. (Autor byl katolický disident.)

například Havlův *Dálkový výslech*.⁴⁶ Jeho autor patřil k vůdčím představitelům disentu, a proto tato kniha obsahuje četné informace o vývoji opozičního hnutí v 70. a 80. letech.

Některé vzpomínky se týkají určité krátké, avšak pro autora velmi důležité životní etapy,⁴⁷ nebo se vztahují k významnému jevu či události.⁴⁸ Poměrně bohatší je memoárová literatura přímých aktérů sametové revoluce, která významně rozšiřuje faktografické znalosti o této události a její předhistorii a zachycuje i tehdejší atmosféru různých jednání.⁴⁹

46 HAVEL, V.: *Dálkový výslech*: Rozhovor s K. Hvižďalou. Reinbek bei Hamburg, Rohwolt 1986. Viz též LANDOVSKÝ, P.: *Soukromá vzpoura*: Rozhovor s K. Hvižďalou. Bonn, Karl Ritter Verlag 1998. Dále viz ZVĚŘINA, J. – KRÍŽKOVÁ, M. R.: *Žít jako znamení*: Rozhovory s Josefem Zvěřinou. Praha, Zvon 1995.

47 Například MEZNÍK, J.: Bohunice. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1 (1993/94), č. 3–4, s. 293–301; O československém vězeňství: *Sborník Charty 77*. (Sestavili a uspořádali Jiří Gruntorád, Petr Uhl.) Praha, Orbis 1990; KANTŮRKOVÁ, E.: *Přítelkyně z domu smutku*. Praha, Československý spisovatel 1990. (Osudy žen, s nimiž se autorka setkala ve vězení.); KOVÁŘÍK, J.: *Na druhém břehu řeky...*: Vyprávění „odtamtud“. Praha, Pragma 1991. (Poměry ve Valdicích a osudy tamějších vězňů.); LOEWENSTEIN, B.: Útržkovité vzpomínky zprostředkovatele. In: *Dvě desetiletí před listopadem*: Sborník. (Ed. E. Mandler.) Ediční řada Historia nova, sv. 3. Praha, Maxdorf a ÚSD 1993. (Autor osvětluje svou úlohu při zprostředkování kontaktů mezi nezávislými skupinami a exilem.); HOLUB, F. – BRATRŠOVSKÁ, Z.: *Jak chutná nezávislost*: 33 životních ohlednutí. Praha, Votobia 1993. (Životní osudy občanů, kteří se vnitřně nesmířili s normalizací a snažili se slušně žít i mimo disent. Tato životopisná vyprávění jsou přínosná zejména proto, že většina oslovených patřila mezi „řadové“ občany.) Významnou úlohu v ovlivňování československých občanů sehrály zahraniční rozhlasové stanice. Rádiu Svobodná Evropa věnovali své vzpomínky JANOVSÝ-DRÁŽDANSKÝ, K.: *Svobodná Evropa – Slobodná Európa*: ...nyní se už hlásí o slovo Karel Janovský-Drážďanský. Vimperk, Papyrus 1995; SEDLÁČEK, K.: *Volá Svobodná Evropa*. Praha, Archa 90 1993. O této stanici a o Hlasu Ameriky se zmiňuje též PACOVSKÝ, J.: *Na vlnách rozhlasu 1923–93*. Praha, Český rozhlas 1993. (Studie obsahuje také stať Milana Schulze o působení československého špiona Minařka v RSE.)

48 Viz především sborník *Charta 77 očima současníků po dvaceti letech*. (K vydání připravili B. Císařovská, M. Drápala, V. Prečan, J. Vančura.) Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 1997. (Vedle vzpomínek obsahuje i reflexe a anketu o Chartě 77.)

49 Viz publikace zakladatelů skupiny Most, kteří se zúčastnili jednání mezi OF a federální vládou: HORÁČEK, M.: *Jak pukaly ledy*. Praha, Ex libris 1990; KOCÁB, M.: *Zpověď muže v ohrožení*. (Rozhovor vedl Josef Chuchma.) In: *Magazín mladého světa*. Praha, Mladý svět 1991; KOCÁB, M.: Sověti chtěli schůzku s Havlem již před generální stávkou. In: *Lidové noviny*, 22.11.1999. Stávce v divadle Semafor je věnována kniha NOVOTNÝ, J. D. – ČERNÝ, K. – KOPÁČKOVÁ, M. – PRAŽÁK, P.: *Semafor ve stávce*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1990. K analýze sametové revoluce přispívají také rozhovory s některými aktéry. Viz HVIŽDALA, K.: *Výslech revolucionářů (z listopadu 1989)*. Praha, Bestseller, Artservis 1990. Sem patří i rozhovory s předními disidenty i některými tehdejšími politickými činiteli jako s L. Adamcem a V. Mohoritou publikované v knize *Deset pražských*

Nejpočetnější jsou paměti a vzpomínky umělců. Jejich význam jako historického pramene je různý, ti umělci, kteří nesměli publikovat, reagovali i na společenskou situaci, a pokud byli aktivní v nezávislých iniciativách, zachytili i jejich vnitřní poměry, ale také každodenní život disidentů.⁵⁰

Vzpomínky vydali také umělci působící v oficiálních strukturách a někteří z nich zastávali ve svém oboru i vysoké funkce.⁵¹ Většinou se však neangažovali a ani ve svých pamětech nevěnují pozornost veřejným událostem, zcela se koncentrovali na svou uměleckou dráhu.⁵²

dnů: Dokumentace. (Ed. M. Otáhal, Z. Sládek.) Praha, Academia 1990. Řadu poznatků k studentskému hnutí a úloze studentů v listopadu 1989 obsahuje kniha vzpomínek BENDA, M. – BENDA, M. – KLÍMA, M. – DOBROVSKÝ, P. – PAJEROVÁ, M. – PÁNEK, Š. – KRÍŽ, R.: *Studenti psali revoluci*. Praha, Universum 1990. Sem můžeme zařadit i OTÁHAL, M. – VANĚK, M.: *Sto studentských revolucí*: Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999. (Mimo jiné jsou v ní publikována životopisná vyprávění 65 studentů, zahrnující období od počátku 80. let, přičemž velkou pozornost věnují listopadovým událostem v roce 1989.) K sametové revoluci se vyjádřili i protivníci. Viz například ZIFČÁK, L.: Paměti studenta Růžičky alias Zifčáka: Jak se rodil sedmnáctý listopad aneb kdo režíroval „mrtvého studenta“ na Národní třídě v Praze. In: *Špigl*, 4.–14.11.1991. (Autor byl nasazen jako agent do nezávislého studentského hnutí a 17. listopadu 1989 sehrál úlohu mrtvého studenta.); DOLEJŠÍ, M.: *Analýza 17. listopadu*. (Úvod M. Sládek.) Loket nad Ohří, CaB Agentura 1990. (Žádná z těchto publikací nemá historickou hodnotu, jejich účelem je prokázat, že 17. listopad byl spiknutím, dohodou mezi disentem a mocí.) Listopadovou revoluci zachytili ve svých dílech i umělci. Viz například HRABAL, B.: *Listopadový uragan*. Praha, Tvorba (Delta) 1990; NOVÁK, J.: *Samet a pára*. Toronto – Brno, Sixty-Eight Publishers – Atlantis 1992. Literaturu vztahující se k sametové revoluci, která vyšla do roku 1992, zhodnotila SVOBODOVÁ, J.: Listopadová revoluce v české literatuře a tisku (prosinec 1989 – prosinec 1991). In: *Soudobé dějiny*, roč. 1 (1993), č. 1, s. 109–118.

50 Viz například KANTŮRKOVÁ, E.: *Památník*. Praha, Český spisovatel 1993; KANTŮRKOVÁ, E.: *Valivý čas proměn*. Praha, Český spisovatel 1995; KANTŮRKOVÁ, E.: *Záznamy paměti*. Praha, Hynek 1997. (Kniha navazuje na *Památník* a obsahuje vedle vzpomínek i některé texty z 80. let.); CHRAMOSTOVÁ, V.: *Vlasta Chramostová*. Brno, Doplněk 1990. Sem patří i VACULÍK, L.: *Český snář*. Brno, Atlantis 1999. (Kniha vyšla už v roce 1981 v samizdatu. Autor bez zábran vyličil poměry v disentu.) Zdaleka ne tak početné jsou paměti a vzpomínky vědců. Viz například PLACÁK, B.: *Paměti lékaře*. Praha, Torst 1997. (Autor byl od ledna 1981 do ledna 1982 mluvčím Charty 77, což se odráží i v knize.); WICHTERLE, O.: *Vzpomínky*. Praha, Nakl. Evropského kulturního klubu 1992. (Autor patří k špičkovým vědcům a ve svých pamětech přispěl mj. k poznání normalizace v ČSAV a k soudním sporům s USA ve věci svého vynálezu – kontaktních čoček.)

51 Sem patří především ŠVORCOVÁ, J.: *Býti Švorcovou*. Praha, Erica 2000. (Autorka byla v době normalizace předsedkyní Svazu českých dramatických umělců. Dovíme se sice něco o této organizaci, ale hlavní cíl, který sleduje, je obhajoba vlastní činnosti a kulturní politiky KSČ, i když někdy kritizuje některé funkcionáře.)

52 Příkladem jsou vzpomínky V. Fialové. Viz GRUMLÍK, J. K.: *Vlasta Fialová vypráví ve své*

Jinou skupinu tvoří umělci, kteří se mohli sice ve svém oboru uplatnit, ale často s velkými obtížemi, nebo jim to bylo na určitý čas zakázáno. Jejich paměti jsou přínosem, neboť se z nich dovídáme, jak se snažili i za *normalizace* svobodně realizovat, aniž by ustupovali od svých zásad, jak vytvářeli „ostrůvky svobody“, kolem nichž se shromažďovali další lidé, a tak přispívali k překonávání atomizace společnosti. Informují i o politice mocenského centra vůči nim v době, kdy už v mnoha případech nebylo schopno tyto tendence potlačit.⁵³

K pamětem můžeme zařadit i rozhovory, ať už se vztahují k celému životu narátora nebo k té jeho části, v níž aktivně působil, ale i ty, které jsou zaměřeny na objasnění určité konkrétní události. Při odpovědích se dotazovaný opírá především o paměť a vzpomínky, má však větší prostor se na některé otázky připravit, neboť rozhovory trvají delší dobu. Jejich jistou předností je, že témata, o nichž se bude mluvit, určuje tazatel, takže odpovídající se nemůže některým problémům vyhnout. Na rozdíl od pamětí se však obvykle nemůže zamýšlet nad některými problémy hlouběji, neboť tazatelé kladou jednu otázku za druhou a vyžadují stručné odpovědi. Aby čtenáře zaujali, kladou i otázky typu: „Nosíte trenýrky nebo slipy?“⁵⁴ Jsou-li rozhovory dobře vedeny, přispívají k bohatší charakteristice osobnosti, neboť snahou je osvětlit ji ze všech stran.⁵⁵ I tyto

šatně o své práci a životě. Brno, Šimon Ryšavý 1996. (Jedna kapitola je věnována tomu, jak odolávala nabídce členství v KSČ.) Dále VÁVRA, O.: *Podivný život režiséra*. Praha, Prostor 1996. (Autor přinesl i řadu poznatků k *normalizaci* ve filmu, k situaci na Barrandově, ale zaznamenal i vliv nástupu M. Gorbačova na chování umělců.) Viz též FUKS, L.: *Moje zrcadlo*: Co bylo za zrcadlem, vzpomínky, dojmy ohlednutí. Praha, Melantrich 1995. (Autor byl k režimu loajální, i když se veřejně neangažoval, a mohl publikovat a cestovat i na Západ. Proto se také v knize nevyslovuje k veřejným záležitostem.)

53 Například J. Vodňanský podepsal Chartu 77, ale přes různé překážky mohl alespoň mimo Prahu vystupovat. Viz jeho vzpomínky VODŇANSKÝ, J.: *Zpívající memoáry aneb když archiv zatuká*. Praha, Brázda 1992. Viz také SIROVÝ, Z.: *...není zač, řekl Bůh*. (Uspořádal J. Rejžek.) Praha, Český spisovatel 1996.

54 Viz *Kdo je Miloš Zeman*. (Otázky kladl J. Brož.) Praha, Petr Rybka a nakl. Rybka Publishers 1998.

55 Řada rozhovorů s předními, hlavně politickými činiteli polistopadového období vyšla v řadě Nadoraz, jejíž autorkou byla Jana Klusáková. Viz například *Jana Klusáková a Jiří Dienstbier rozmlouvají nadoraz nejen o tom, jak si stojí ve světě*. Praha, Primus 1993; *Jana Klusáková a Fedor Gál rozmlouvají nadoraz*. Praha, Primus 1992; *Jana Klusáková a Václav Klaus rozmlouvají nadoraz*. Praha, Argo 1998; *Jana Klusáková a Petr Pithart rozmlouvají nadoraz o Havlovi, Klausovi, Mečiarovi a revoluci, která požírá své děti*. Praha, Primus 1992. (Převážná část rozhovoru je však zaměřena na období po roce 1989.) Vedle již zmíněného interview J. Brože s M. Zemanem, viz též ZEMAN, M. – BAUER, J.: *Zpověď bývalého prognostika*. Praha, Dekon 1995. Rozhovor s V. Klausem viz JÜNGLING, O. – KOUDELA, K. – ŽANTOVSKÝ, P.: *Tak pravil Václav Klaus*. Praha, Votobia 1998.

formy mají však subjektivní ráz. Mnohé rozhovory se uskutečnily s aktivními činiteli listopadových událostí v roce 1989 a přispěly k jejich poznání, neboť četné události nejsou zaznamenány v pramenech jiné provenience.⁵⁶

K dalším pramenům patří deníky, které na rozdíl od pamětí zpracovaných s jistým odstupem obsahují autentické záznamy. Najdeme v nich i reakce na některé veřejné a politické události, které se tak či onak jejich autora dotkly.⁵⁷

Nepostradatelným pramenem pro dějiny *normalizace* jsou biografie osobností, které tehdy aktivně vystupovaly, především tedy disidentů nebo lidí perzekvovaných. Poskytují poznatky neobsažené v jiných pramenech, mj. o jejich každodenním životě.⁵⁸ Je pochopitelné, že předmětem zájmu životopisců se stal zejména V. Havel, a protože byl čelným představitelem opozice, zaznamenávají jeho životopisy i řadu faktů k disidentskému hnutí.⁵⁹ Vyšly i biografické skici a portréty dalších disidentů,⁶⁰ osobností, které se nějak angažovaly proti

56 V prvním čtvrtletí roku 1990 uskutečnili rozhovory s řadou disidentů autoři sborníku dokumentů *Deset pražských dnů...* (viz pozn. 49). Písemně odpověděli L. Adamec a M. Mohorita. V témže roce vyšly rozhovory, které s předními disidenty vedl K. Hvizďala. Viz *Výslechy revolucionářů z listopadu 1989...* (viz pozn. 49). Jejich předností je, že se uskutečnily záhy po listopadu 1989, kdy byly události ještě v čerstvé paměti a v odpovědích se ještě tolik nepromítaly osobní zájmy. Klíčovou roli hrál tehdy Marián Čalfa, jenž se stal předsedou vlády národního usmíření. Proto i jeho rozhovory přispívají k rozšíření faktografických znalostí. Viz například: Byl jsem mužem 10. prosince. (Rozmlouval Miroslav Šiška.) In: *Rudé právo*, 17.11.1994. Interview poskytovali i přední činitelé *normalizačního* režimu. Zajímavé jsou například rozhovory s lidmi spjatými s Bezpečností. Viz například: LORENC, A.: Neboli sme ministerstvom lásky. In: *Národná obroda*, 13.2.1995; HEGENBART, R.: Z vlka beránka neuděláš. In: *Svobodné slovo*, 15.2.1995.

57 Například MACHONIN, S.: Deníkové záznamy z normalizačních časů. In: *Prostor*, roč. 6 (1993), č. 24, s. 161–175; MACHÁČEK, M.: *Zápisky z blázince*. Praha, Český spisovatel 1995; VLADISLAV, J.: Z Otevřeného deníku. In: *Umíněnost jako osud*. (K vydání připravil F. Kautman aj.) Praha, Nadace Československého dokumentačního střediska 1998, s. 25–88; PUTÍK, J.: *Odysea po česku*. Praha, Prostor 1992; PUTÍK, J.: *Odchod ze zámku*: Deníkové záznamy z let 1968–1989. Praha, Hynek 1998; HORŇÁK, V.: *Československo mezi přestavbou a revolucí*: Politický deník 1987–91, díl 1–3. Praha, Pražská imaginace 1991.

58 Například KOSATÍK, P.: „Člověk má dělat to, na co má sílu“. Život Olgy Havlové. Praha, Mladá fronta 1997. (Z knihy se dovíme o činnosti části disentu, o životě za *normalizace*, ale i o každodenním životě na chalupě V. Havla.)

59 Viz KRISOVÁ, E.: *Václav Havel*: Životopis. Brno, Atlantis 1991. V. Havlovi věnovali pozornost i zahraniční spisovatelé. Viz SIMMONS, M.: *Nesmělý prezident*: Životopis Václava Havla. Praha, Volvox Globator 1993; KEANE, J.: *Politická tragédie v šesti dějstvích*. Praha, Volvox Globator 1999.

60 Viz například CHVATÍK, I. – KOUBA, P.: Stručný životopis Jana Patočky. In: *Studia comeniana et historica*, roč. 24 (1994), č. 52, s. 9–11; KOHÁK, E.: *Jan Patočka*: Filozofický

režimu či stály v čele institucí, které hrály významnou společenskou roli,⁶¹ a některých umělců.⁶² Sem můžeme zařadit i autobiografie, které mají ovšem subjektivnější charakter.⁶³

K pramenům patří i nápisy na zdech, hesla, popěvky, anekdoty a jiné spontánní projevy občanů. Shromážděny a publikovány byly především ty, které se vztahují k listopadovým událostem.⁶⁴ Přestože je to dosud málo využívaný zdroj, badatelé už jeho význam pro historii analyzovali.⁶⁵

životopis. Jinočany, H&H 1993; URBANEC, J.: Statečný disident Jaromír Šavrdra. In: *Ostrava*, roč. 17 (1995), s. 395–403; RUMIL, Jiří: Portrét publicisty (Jiří Lederer). In: *Reportér*, roč. 5 (1990), č. 23, příloha s. I–V; ŠIMSA, J.: Božena Komárková. In: *Proglas*, roč. 8 (1997), č. 4, s. 23; ČERMÁK, M.: *Nanebevzetí Karla Kryla*. Praha, Academia 1997; STANKOVIČ, A.: K Josefu Vohryzkovi. In: *Kritická příloha Revolver revue*, listopad 1998, s. 83–86.

61 Především katoličtí disidenti – viz SKALICKÝ, K.: Teologický průkopník Oto Mádr: Pokus o nástin jeho osobnosti a díla. In: *Teolog Oto Mádr*. Praha, 1997; nebo představitelé katolické církve – viz HARTMANN, J. – SVOBODA, B. – VAŠKO, V.: *Kardinál Tomášek: Svědectví o dobrém katechetovi, bojácném biskupovi a statečném kardinálově*. Praha, Zvon 1994. (Stručný životopis doplněný vzpomínkami.); FIALA, P.: Felix Maria Davídek a jeho spolupracovníci. In: *Souvislosti*, roč. 4 (1993), č. 1, s. 47–58.

62 Viz například GEORGIEV, A.: *Chytat slunce: Kniha o Martě Kubišové*. Praha, Petrklíč 1997; KOVÁŘ, P. – KOPECKÝ, J.: *Miloš Kopecký: Důvěrný portrét*. Praha, Eminent 1999. (Jedna kapitola je věnována známému vystoupení M. Kopeckého na IV. sjezdu Svazu českých dramatických umělců.)

63 Viz DUBČEK, A.: *Naděje umírá poslední: Vlastní životopis*. Praha, Svoboda – Libertas 1993; VAŠKO, V.: *Ne vším jsem byl rád: Vlastní životopis*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 1999. Viz dále KOPECKÝ, M.: *Já*. (Uspořádal P. Kovář.) Praha, Eminent 1996. (Kopeckého životopis je založen na jeho denících, dopisech a vzpomínkách přátel. Zde je také podkapitola o jeho vystoupení na IV. sjezdu Svazu českých dramatických umělců a o jeho komentáři k televiznímu filmu o emigrantech.)

64 Viz HALADA, J. – RYVOLA, M.: *Něžná revoluce v pražských ulicích*. Praha, Lidové nakladatelství 1990; BENEŠ, B. – HRNÍČKO, V.: *Nápisy v ulicích*. Brno, Masarykova univerzita 1993; DOUŠA, J.: Plakáty, nápisy a fotografie v Plzni od 21. listopadu 1989 do 3. ledna 1990. In: *Minulostí Západočeského kraje*, roč. 27 (1991), s. 171–236; *Občanské fóry: Pražský podzim 1989*. (Ed. J. Hořec, I. Hanousek.) Praha, Česká expedice – Odeon 1990; HUČEK, M.: *Svědectví pražských zdí: 17.11.–17.12.1989*. Praha, Mladá fronta 1990.

65 Zatím nejpodrobnější charakteristiku těchto dokumentů a jejich přínosu pro historické bádání podal PEČKA, J.: *Spontánní projevy Pražského jara 1968–1969*. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 1. díl. Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 1993. Těmto otázkám věnovali pozornost také BENEŠ, B. – HRNÍČKO, V.: *Nápisy v ulicích...* (viz pozn. 64), kteří tento druh pramenů řadí poněkud nepřísně k ústním dějinám; jimi totiž rozumíme vyprávěné dějiny. Autoři dále vysvětlují, kdy se nápisy a hesla v listopadu 1989 začaly objevovat a které mechanismy vyvolaly jejich rozmach, kdy tyto projevy dosáhly vrcholu, proč byla zvolena tato forma, analyzují jejich složky a zabývají se také otázkou, kdo jejich prostřednictvím promlouvá.

Mezi prameny řadíme také fotografie, filmy a videozáznamy. Na rozdíl od písemných dokumentů zachycují události vizuálně a touto formou přispívají i k rozšíření faktografické základny. K tomu přistupuje další rys, totiž že působí emočně a pomáhají pochopit atmosféru, v níž se daný děj uskutečnil.⁶⁶ Tento materiál však historici využívají jen v nedostatečné míře a jeho význam pro výzkum soudobých dějin zatím nikdo nezhodnotil.

Zdrojem poznatků je i korespondence. Vzhledem k tomu, že většina autorů ještě žije, je však tento pramen přístupný jen výjimečně.⁶⁷

66 Zejména k listopadovým dnům v roce 1989 vyšla řada samostatných fotografických publikací nebo knih s fotografickými přílohami. Viz například *Deset pražských dnů...* (viz pozn. 49); VŠETEČKA, J. – DOLEŽAL, J.: *Rok na náměstích: Československo 1989*. Praha, Academia 1990; *Tady a teď*. (Úvod J. Tichý.) Praha, Státní nakladatelství technické literatury 1990; *Czechoslovak Events by Photographers of CTK: 1968/1989*. (Red. D. Veselý aj.) Praha, Czechoslovak News Agency 1990; ČERNÝ, J.: *Konec normalizace: Obrazový materiál Lidových novin*. (Sestavil L. Kliment.) Praha, Lidové noviny. Četné demonstrace jsou zachyceny na videozáznamech, některé z nich byly zveřejněny v dokumentárních či hraných filmech, které vznikly k 10. výročí sametové revoluce, jako například: *Polojasno; Tenkrát; Kde jsi byl, když hřmělo?*; *Něžná revoluce*. Disidenti vydávali *Videožurnál*, který zachycoval události vztahující se k opozičnímu hnutí.

67 Tiskem vyšla především korespondence vězňů. Viz STUDENÝ, J.: *Já, odsouzený číslo 11783: Dopisy z vězení 1972–1975*. Olomouc, Matice Cyrilometodějská 1992; ŠIMEČKA, M.: *Listy z vězení*. (Připravili J. Kusá a R. Kopsová.) Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 1999; VACULÍK, L.: *Ivan Kadlecík: POCO rubato: Korešpondencia 1969–1989*. Bratislava, Fragment 1994; HAVEL, V.: *Dopisy Olze (červen 1979 – září 1982)*. Toronto, Sixty-Eight Publishers Corp. 1985. (Jedno z nejvýznamnějších Havlových děl psaných ve vězení, které J. Dienstbier charakterizoval v doslovu jako „shrnující, reflektující a uzavírající přemýšlení“ – s. 462.)

METODOLOGIE

Soudobé dějiny byly konstituovány jako samostatná součást historiografie, což se promítá i do metodologie. Čeští badatelé zaměřeni především na politické dějiny, moc a opozici používají převážně tradičních historických metod,⁶⁸ k nimž patří hlavně studium archivních pramenů a jejich interpretace jako základu pro rekonstrukci a vysvětlení dějů. Má-li však být předmětem bádání společnost jako celek, pak se musí zaměřit na každodennost, postoje a chování jednotlivých společenských vrstev a skupin, s čímž souvisí zkoumání mentalit; pozornost je třeba věnovat tzv. *intellectual history*, dějinám ideologií a teorii elit. Bádání v těchto oblastech vyžaduje aplikaci specifických metod; zatím se to však v české historiografii děje jen sporadicky. V posledním období se začala uplatňovat metoda orální historie,⁶⁹ která využívá jako pramen životopisná vyprávění.⁷⁰ Pro systematický rozvoj této metody a její aplikace v historiografii bylo v roce 1999 založeno v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR Centrum pro orální historii. Byl učiněn i jistý náběh ke zkoumání elit,⁷¹ i když konkrétní

68 Teoretickým a metodologickým otázkám v nezávislé historiografii zabývající se soudobými dějinami se z českých historiků věnoval například VAŠÍČEK, Z.: Vzpomínka na historii. In: *Přijetí podmínek*. Praha, Torst 1996, s. 179–205.

69 O metodologických a teoretických otázkách orální historie viz OTÁHAL, M. – VANĚK, M.: *Sto studentských revolucí...* (viz pozn. 49), kapitola Co je to oral history. Viz též CHRISTL, I. – JECHOVÁ, K.: Lidé a společenství Charty 77. Rukopis. Autobiografiím věnovali pozornost autoři knihy *Otevřená minulost: Autobiografická sociologie státního socialismu*. (Ed. Z. Konopásek.) Praha, Karolinum 1999.

70 Například CHRISTL, I. – JECHOVÁ, K.: *Lidé a společenství Charty...* (viz pozn. 69), zaznamenaly životní příběhy 36 chartistů, OTÁHAL, M. – VANĚK, M.: *Sto studentských revolucí...* (viz pozn. 49), vyzpovídali sto studentů aktivních v listopadových událostech v roce 1989. Projekt *Otevřená minulost* pracuje s autobiografiemi osmi sociologů. Rozhovory s řadou lidí narozených v roce 1924 připravila MUSILOVÁ, D.: *Životní příběhy ročníku 1924: Lidský osud v dějinách 20. století: Historicko-biografický výzkum*, část 1 a 2. Ediční řada Studijní materiály Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR (dále jen ÚSD), sv. č. 1/1995, 15/1996, 23/1997. (Autorka příběhy neinterpretuje, ale pouze zaznamenává.)

71 Těmito otázkami se zabývá například SVÁTEK, F.: Politické elity v historiografii a politologii: Náčrt problematiky ideologie-slova-pojmu elity. In: *Politické elity v Československu 1918–1948*. Ediční řada Sešity ÚSD, sv. 20. Praha, ÚSD 1994; SVÁTEK,

výsledky vztahující se k našemu tématu, tj. k dějinám *normalizace*, jsou zatím velmi malé.⁷²

Analýza dějin komunistického systému zemí střední a východní Evropy se neobejde bez komparace. Důležitým pramenem pro uplatnění této metody je odborná literatura o vývoji v jednotlivých zemích.⁷³

F.: O elitách a nomenklatuře. In: *Babylon*, roč. 5 (1996), č. 6, s. 6.

72 V rukopise je dosud studie WEISER, T.: *Prosopografie členů ÚV KSČ 1969–1989: Příspěvek k analýze komunistických elit*.

73 Touto problematikou se zabýval například OTÁHAL, M.: Československo, Polsko Maďarsko: Pokus o srovnání. In: *Deset let soudobých dějin: Jednání sekce Soudobé dějiny na VIII. sjezdu českých historiků*. (Uspořádali J. Kocian a O. Tůma.) Praha, ÚSD 2001, s. 126–136. O. Tůma srovnal události let 1953, 1956, 1968, 1980–1981 v Československu, Polsku, Maďarsku a Německé demokratické republice ve své přednášce na semináři Pracovní skupiny pro analýzu komunistického režimu v Československu 1945–1949, který se konal v únoru 2001. O komparaci vývoje ve všech zemích sovětského bloku se pokusili VYKOUKAL, J. – LITERA, B. – TEJCHMAN, M.: *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha, Libri 2000.

BIBLIOGRAFIE

Nezbytnou podmínkou práce na soudobých dějinách je znalost literatury, a to nejen monografií, ale i článků a studií, které se často zabývají dílčími problémy a jsou publikovány nejen v odborných časopisech, ale i v běžném tisku. Významnou pomůckou badatele se tak stávají bibliografie. ÚSD AV ČR začal uveřejňovat bibliografie k soudobým dějinám (se záběrem od roku 1918) již od prvního čísla časopisu *Soudobé dějiny*, které vyšlo v roce 1993. Její autoři nejdříve excerpovali české odborné časopisy, později vyšly bibliografie zahrnující studie a články ze zahraničních periodik vztahující se k českým či československým dějinám. V roce 1997 vydal ÚSD knižně výběrovou bibliografii za léta 1990–1995, která obsahuje doplněné údaje z jednotlivých bibliografií publikovaných v časopise.⁷⁴ Práce je vybavena rejstříkem autorským, názvovým, jmenovým a rejstříkem akcí; věcný rejstřík obsahuje práce zahrnuté v oddílu IV. Chronologická část a připojen je i soupis excerpaných či citovaných časopisů. Výběrové bibliografie byly vydány také u příležitosti některých akcí historiků.⁷⁵

Publikovány byly také bibliografie vztahující se k jednotlivým oborům,⁷⁶

74 Viz *Bibliografie českých/československých dějin 1918–1995*: Výběr knih, sborníků a článků vydaných v letech 1990–1995, sv. 1 a 2. (Zpracovali V. Břeňová, S. Rohlíková a O. Tůma.) Praha, ÚSD 1997. V roce 1999 na ni navázal svazek, který zahrnuje produkci z let 1996–1999. Viz *Bibliografie českých/československých dějin*: Výběr knih, sborníků a článků vydaných v letech 1996–1999 a doplňky za roky 1990–1995, sv. 1 a 2. (Zpracovaly V. Břeňová a S. Rohlíková ve spolupráci s O. Tůmou.) Praha, ÚSD 1999.

75 K mezinárodnímu sjezdu historiků v Oslo v roce 2000 vydal ÚSD *Czech and Czechoslovak history 1918–1999*: A Bibliography of Select Monographs, Volumes of Essays, and Articles published from 1990 to 1999. (Compiled and edited by V. Břeňová, S. Rohlíková.) Na podzim 1999 uspořádal ÚSD konferenci k 10. výročí listopadových událostí a také k této příležitosti vydal bibliografii, tentokrát omezenou na období normalizace. Viz *Bibliografie k dějinám Československa 1969–1990*: Výběr knih, sborníků a článků vydaných v ČR v letech 1990–1999. (Zpracovaly V. Břeňová a S. Rohlíková.) Praha, Československé dokumentační středisko o.p.s. a ÚSD 1999. Také tyto práce obsahují rejstříky. Viz také *Československo 1969–1989*: Výběrová bibliografie. Materiály, studie, dokumenty, č. 1. ÚSD 1995.

76 Například DVOŘÁKOVÁ, T.: Česká kinematografie v období tzv. normalizace 1969–1975: Výběrová bibliografie. In: *Illuminate*, roč. 9 (1977), č. 1, s. 216–227.

bibliografie samizdatových historických prací⁷⁷ a samizdatu obecně.⁷⁸ Vznikly také bibliografické soupisy samizdatových edic a článků v nezávislých časopisech.⁷⁹

77 Viz *Minulost a dějiny v českém a slovenském samizdatu 1970–1989*: Bibliografie. (Zpracovali J. Vlk, V. Vaňková, J. Novotný, k vydání připravil M. Drápala.) Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 1993. K analýze prací nezávislých historiků přispěl ještě před listopadem J. KRÉN pod pseudonymem PROKOP, R. – SÁDECKÝ, L. – BÍNA, K.: České dějepisectví včera, dnes a zítra. In: *Historické studie*, sv. 22, 1998, s. 113–131, a PREČAN, V.: Nezávislé dějepisectví v Československu. In: *V kradeném čase...* (viz pozn. 18), s. 302–319. Nezávislou historiografií se zabýval také HANZAL, J.: *Cesty české historiografie 1945–1949*. Praha, Karolinum 1999.

78 Viz POSSET, J.: *Česká samizdatová periodika 1968–1989...* (viz pozn. 29); dále HANÁKOVÁ, J. – ZÁPOTOCKÝ, J.: *Seznam samizdatové literatury ve fondu Národní knihovny*. Praha, Národní knihovna 1991; *Katalog knižní produkce českého samizdatu 1970–1989*: Stav zpracování k 31.5.1991. (Zpracovala J. Hanáková.) Scheinfeld – Schwarzenberg, Československé dokumentační středisko nezávislé literatury 1993; PHILLIPSOVÁ, Z.: *Tschechischer und slowakischer Samisdat der siebziger und achtziger Jahre*: Bestandkatalog. Bremen, Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen 1994.

79 Viz *Co vycházelo v „Petlici“*. (Red. E. Perlová.) Praha, Historický ústav Čs. armády 1992; GRUNTORÁD, J. – SLEZÁKOVÁ, M.: Z bibliografie samizdatu: Nové cesty myšlení. In: *Kritický sborník*, roč. 12 (1992), č. 1, s. 67–73; GRUNTORÁD, J.: Z bibliografie samizdatu: Edice Popelnice. In: *Tamtěž*, č. 2, s. 67–79; GRUNTORÁD, J.: Z bibliografie samizdatu: Edice katolického samizdatu. In: *Tamtěž*, č. 3, s. 69–79; GRUNTORÁD, J.: Z bibliografie samizdatu: Edice Krameriova expedice. In: *Tamtěž*, č. 4, s. 65–78; GRUNTORÁD, J.: Z bibliografie samizdatu: Střední Evropa (1984–1989). In: *Tamtěž*, roč. 15 (1995), č. 1–2, s. 125–144; GRUNTORÁD, J.: Z bibliografie samizdatu: Pražská imaginace. In: *Tamtěž*, roč. 14 (1994), č. 3–4, s. 71–80; GRUNTORÁD, J.: Z bibliografie Expedice (1975–1989): 1. Černá řada, 2. Světlá řada. In: *Tamtěž*, č. 3–4, s. 66–71, 71–80; GRUNTORÁD, J.: Edice Alef: Z bibliografie samizdatu. In: *Tamtěž*, roč. 18 (1999), č. 2–3, s. 147–150. Bibliografii samizdatových časopisů viz GRUNTORÁD, J.: *Informace o Chartě 77: 1978–1990*: Článková bibliografie. Brno, Doplněk 1998; Samizdatový obsah: Článkový rejstřík časopisu Obsah, 3–8. In: *Kritický sborník*, roč. 16 (1996–1997), č. 1–4, s. 61–79, 62–80, 71–80, 59–78, roč. 17 (1997–1998), č. 1–2/3, s. 84–88, 124–152; JEŽEK, V.: Z bibliografie samizdatu: Revolver Revue, bibliografický soupis příspěvků. In: *Tamtěž*, roč. 11 (1991), č. 3–4, s. 63–79, 67–75; Z bibliografie samizdatu: Článková bibliografie Kritického sborníku 1981–1989, 1–2. In: *Tamtěž*, č. 1–2, s. 67–80, 53–79. Bibliograficky byla zpracována také exilová produkce. Viz například *Katalog knižní produkce českého a slovenského exilu: 1948–1990*: Stav zpracování k 31.5.1993. (Zpracovala J. Hanáková.) Scheinfeld – Schwarzenberg, Československé dokumentační středisko nezávislé literatury 1993; *Česká a slovenská exilová periodika a krajské časopisy vydané po roce 1945*: Stav zpracování k 31. prosinci 1998. (Zpracovali L. Formanová, J. Gruntorád.) Praha, Libri Prohibiti 1999.

EDICE DOKUMENTŮ

Kombinaci chronologie a edice dokumentů představuje kniha *Deset pražských dnů*,⁸⁰ v níž jsou události zaznamenány den po dni. K nim jsou pak připojeny buď dokumenty *in extenso*, nebo regesta a odkazy na pramen. Dokumentace vznikala už v listopadových dnech 1989 a editoři využili hlavně materiálů uložených v archivu Občanského fóra, dále tisku a dokumentace ČTK.

U příležitosti setkání chartistů v lednu 1990 vyšel sborník,⁸¹ který obsahuje výběr z textů Charty 77, anotovaný seznam všech jejích dokumentů, texty o ní, seznam mluvčích a signatářů. Kvůli časové tísní nemohl editor přirozeně aplikovat pravidla pro vydávání pramenů, například dokumenty nemají regesta a poznámkový aparát, přínosem je však věcný rejstřík.

K systematickému vydávání edic přistoupili až pracovníci nově založeného Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Jedním z hlavních úkolů bylo shromážďovat a tím zachránit dokumenty opoziční provenience, které byly v soukromých rukou. Postupně se podařilo soustředit různé materiály jako programy, prohlášení, protesty a dopisy nezávislých organizací stranickým a státním orgánům, a to Demokratické iniciativy, Hnutí za občanskou svobodu, Nezávislého mírového hnutí, Českých dětí, a archiv Občanského fóra. V ústavu jsou uloženy také některé tiskoviny vydávané těmito skupinami. Protože tyto soubory dokumentů jsou základním pramenem pro sledované období a protože nebyly uloženy ve státních archivech, a nepodléhaly tudíž žádným omezením, přistoupili pracovníci ÚSD k jejich postupnému publikování, aby je tak zpřístupnili i jiným badatelům.⁸² Většina těchto edic zahrnuje dokumenty, které vznikly přímo

80 *Deset pražských dnů...* (viz pozn. 49).

81 *Charta 77, 1977–1989: Od morální k demokratické revoluci: Dokumentace.* (Uspořádal V. Prečan.) Československé dokumentační středisko nezávislé literatury, Scheinfeld – Schwarzenberg a Archa Bratislava 1990.

82 Dosud vyšly: *Čas Demokratické iniciativy 1987–1990: Sborník dokumentů.* (Úvod a ed. R. Hlušíčková, M. Otáhal.) České Budějovice, Nadace Demokratické iniciativy 1993; *Hnutí za občanskou svobodu 1988–1989: Sborník dokumentů.* (Úvod a ed. R. Hlušíčková, B. Císařovská.) Ediční řada Historia Nova, sv. 4. Praha, ÚSD a Maxdorf 1994. (Autorky využily i časopis *Alternativa*, kde se diskutovalo k programovým otázkám.) Dále *Obroda – Klub za socialistickou přestavbu: Dokumenty.* (Úvod O. Tůma, ed. Z. Kokošková,

z činnosti nezávislých skupin a týkají se jejich programů či jsou reakcí na opatření mocenských orgánů, pouze autoři edice *Obroda* pracovali i s dokumenty úřední provenience, tj. z Archivu ministerstva vnitra a Státního ústředního archivu. Edice *Čas Demokratické iniciativy* obsahuje i rozhovory s jejími předními činiteli, jimiž chtěli editoři objasnit a doplnit některé okolnosti, které nevyplývaly ze zachovaných písemností. Nezdá se, že by se tento postup měl uplatnit i při zpracování dalších edic, neboť rozhovory jsou zcela jiným druhem pramenů a vnášejí do edic silně subjektivní a hodnotící prvky. Jistý význam mohou mít rozhovory s aktéry při vydávání výběrů ze samizdatových časopisů, jako tomu bylo v případě *Hledání naděje* a *Koruny*, neboť jsou cenným pramenem pro objasnění například některých okolností vzniku časopisu, složení redakce a její práce. V těchto případech nejde o „klasické“ edice, bylo by však potřebné vypracovat jistá pravidla i pro edice tohoto druhu a zabývat se i otázkou rozhovorů.

Vedle edic pramenů opoziční provenience vyšly také dokumenty provenience úřední. V tomto případě se mohlo postupovat podle pravidel pro vydávání nejnovějších pramenů, objevily se však jisté potíže, protože ne všechny materiály byly v době vzniku edic přístupné a editoři například nemohli upozornit v poznámkách na zatím nedostupné dokumenty. Edice tohoto druhu jsou převážně tematické, i když se liší záběrem zpracovaných fondů. *Svědectví o duchovním útlaku*⁸³ čerpá pouze z fondu Ideologické komise ÚV KSČ a zveřejňuje jen akta, která se daného tématu týkají. V poznámkách jsou však uvedeny odkazy na další relevantní písemnosti z fondů předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ, které mají vysvětlující či doplňující charakter. Jen v ojedinělých případech upozornili editoři i na dokumenty z jiných zdrojů, například tisku.

S. Kokoška.) Ediční řada Historia Nova, sv. 8. Praha, ÚSD a Maxdorf 1996; SVOBODOVÁ, J.: *Nezávislá skupina České děti 1988–1989: Dokumenty.* Ediční řada Materiály, studie, dokumenty, č. 3. Praha, ÚSD 1995. (V podstatě reprint časopisu *Koruna* a rozhovory s některými představiteli této skupiny.) Výběr z ineditních sborníků Demokratické iniciativy vyšel pod titulem *Hledání naděje 1978–1987...* (viz pozn. 29). (Sborník je doplněn rozhovory s hlavními představiteli.) Reprinty periodik prvních opozičních skupin viz *Pokrok: Samizdatový časopis.* (Připravil J. Cuhra.) Ediční řada Materiály, studie, dokumenty, č. 7. Praha, ÚSD 1997; *Fakta, připomínky, události: Samizdatový časopis 1971–1972.* (Připravil J. Cuhra.) Ediční řada Materiály, studie, dokumenty, č. 6. Praha, ÚSD 1997. (Reprinty obsahují stručnou předmluvu osvětlující vznik časopisu a složení redakce.)

83 Viz OTÁHAL, M. – NOSKOVÁ, A. – BOLOMSKÝ, K.: *Svědectví o duchovním útlaku 1969–1970: Dokumenty: Normalizace v kultuře, umění, vědě, školství a masových sdělovacích prostředcích.* Ediční řada Historia Nova, sv. 2. Praha, ÚSD – Maxdorf 1993.

Z pramenů stranické provenience byly dále zveřejněny některé dokumenty vztahující se ke změně ve funkci generálního tajemníka ÚV KSČ v roce 1987.⁸⁴

Klasickému typu se svou mnohem širší pramennou základnou nejvíce blíží edice *Srpen '69*.⁸⁵ Její autoři pracovali v archivech MV, ÚV KSČ, Úřadu předsednictva vlády, Parlamentu České republiky, Open society Archive, využili dokumentů uložených ve Sbírce Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970 a ve Sbírce rozsudků (70. léta), ale i Zpravodajství ČTK. Touto rozsáhlou heuristikou byla splněna jedna z podmínek tematické edice, jejímž úkolem je vyčerpát co možná všechny prameny vztahující se k danému tématu. Písemností opoziční provenience využívá edice jen tehdy, pokud jsou uloženy ve státních archivech.

V souvislosti s konferencí k desátému výročí sametové revoluce připravili a vydali pracovníci ÚSD čtyři sborníky dokumentů.⁸⁶ Nejsou však zpracovány podle edičních pravidel, nemají historický ani archeografický úvod či poznámkový aparát, chybějí odkazy na jiné prameny. Jsou to výběrové edice, ale editoři neseznamují s kritérii výběru,⁸⁷ což oslabuje jejich přínos. Posloužily však pro první orientaci účastníků konference.

84 Zápisy z jednání předsednictva ÚV KSČ z 19. listopadu a 9. prosince 1987, poznámky Z. Hořeního z jednání předsednictva ÚV KSČ 19.11.1987 o návrhu zprávy pro připravované 7. zasedání ÚV KSČ a záznam úvodního vystoupení G. Husáka o návrhu zprávy pro připravované 7. zasedání ÚV KSČ. Dokumenty jsou zpracovány podle edičních zásad. Viz KOUDELKA, F.: Husákův pád 1987: Dokumenty k oddělení funkcí prezidenta ČSSR a generálního tajemníka KSČ a k nástupu Miloše Jakeše do čela KSČ. In: *Soudobé dějiny*, roč. 7 (2000), č. 3, s. 471–525.

85 Viz TŮMA, O. a kol.: *Srpen '69*: Edice dokumentů. Ediční řada Historia Nova, sv. 7. Praha, ÚSD a Maxdorf 1996.

86 *Vedení KSČ o disentu a opozici*: Dokumenty z ledna 1986 – října 1989. (Připravili F. Koudelka, A. Nosková, V. Prečan.) Praha, Československé dokumentační středisko, o.p.s. – ÚSD 1999; *Situační zprávy ústředního aparátu KSČ, 20. listopad – 1. prosinec 1989*: Pokyny a směrnice vedení KSČ nižším stranickým orgánům. (K vydání připravil F. Koudelka ve spolupráci s A. Noskovou a V. Prečanem.) Praha, Československé dokumentační středisko, o.p.s. – ÚSD 1999; *Hlasy občanské společnosti, 1987–1989*: Výběr z textů a dokumentů. (K vydání připravil J. Suk ve spolupráci s M. Janišovou a V. Prečanem.) Praha, Československé dokumentační středisko, o.p.s. – ÚSD 1999; *K vývoji sovětské politiky vůči státům Varšavské smlouvy*: Dokumenty a materiály 1989–1990. (K vydání připravil Z. Sládek ve spolupráci s V. Prečanem.) Praha, Československé dokumentační středisko, o.p.s. – ÚSD 1999. (Ve sbornících jsou publikovány písemnosti uložené pouze v archivu ÚV KSČ.)

87 Tak například v sbírce *Hlasy občanské společnosti*... (viz pozn. 86) se v úvodu píše, že od každé nezávislé skupiny byl vybrán jeden dokument, aniž bylo zdůvodněno podle jakých zásad (s. 5). O určité zhodnocení daného pramene se editoři pokusili pouze ve sbírce *Situační zprávy ústředního aparátu KSČ*... (viz pozn. 86), s. 7.

Jistou specifickou edicí je Sukovo *Občanské fórum*,⁸⁸ které čerpá nejen z písemných pramenů, ale jako první využívá i magnetonové záznamy z jednání tohoto orgánu.

Až na výjimky nebyly u nás dosud publikovány prameny ze zahraničních archivů. Ojedinelou edicí tohoto druhu jsou zprávy velvyslance NDR v Praze za léta 1987–1989.⁸⁹ Její význam je mj. v tom, že zpřístupňuje dokumenty, v nichž se odráží pohled na vývoj v ČSSR zvenčí. I když jde v tomto případě o jeden druh písemností, editor je musel vybírat z různých fondů, především nejvyšších funkcionářů SED a NDR.⁹⁰ Jeho přínosem je dále, že popsal fondy, z nichž čerpal, a informoval tak o charakteru pramenů v nich uložených.

Pokusem o srovnání dvou verzí jednoho opozičního dokumentu je materiál o Malém akčním programu.⁹¹

Kritické edice dokumentů na základě pravidel pro vydávání pramenů k nejnovějším dějinám vznikaly tedy především v ÚSD. Všechny mají historické úvody, které zasazují události či nezávislé skupiny do širších historických souvislostí a podrobněji objasňují jejich úlohu a význam. Úvody jsou samostatnými, byť i stručnými historickými studiemi, které rozšiřují poznatky o činnosti opozice nebo i o politice mocenského centra vůči ní. Nelze je opominout zvláště v případě zpracování dějin disentu.

Nezbytnou součástí každé edice je archeografický úvod, jenž usnadňuje orientaci ve fondech, z nichž editoři čerpali; to má svůj význam zvláště v době, kdy ne vždy existují jejich popisy. Dále objasňuje postup při výběru a zpracování jednotlivých dokumentů, jejich řazení, tvorbu regest, odkazů atd. Většina edic má jmenný rejstřík, seznam publikovaných dokumentů, a pokud čerpaly z více archivů, i jejich soupis. K vědeckým edicím můžeme zařadit publikace Úřadu pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu.⁹² Vyznačují se zejména

88 Viz SUK, J.: *Občanské fórum*... (viz pozn. 30).

89 Viz TŮMA, O.: Poslední léta komunistického režimu v Československu ve zprávách velvyslance NDR v Praze (1987–1989). In: *Soudobé dějiny*, roč. 3 (1996), č. 2–3, s. 350–380.

90 TŮMA, O.: Žijeme ve složité době: Záznam rozhovoru E. Honeckera a V. Biřáka 28.11.1988. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2 (1995), č. 2–3, s. 361–373. (Dokument pochází z německých archivů.)

91 Viz OTÁHAL, M.: Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2 (1995), č. 2–3, s. 374–398. (Srovnání ukazuje, jak se mohly jednotlivé verze dokumentu lišit.)

92 Viz GRUNTORÁD, J. – ŽÁČEK, P.: Poslední měsíce: Porada StB z 20. července 1989 a její realizace: Edice dokumentů. In: *Securitas imperii*, Sborník k problematice bezpečnostních služeb, 1996, č. 3; ŽÁČEK, P.: Organizace a řízení represe v ČSSR: Operační štáby generála Lorence 1988–1989: Edice dokumentů. In: *Securitas imperii*, Sborník

velmi podrobnými vysvětlujícími poznámkami, v nichž editoři odkazují na další prameny, popřípadě z nich citují; to je důležité především v případech, kdy jsou pro badatele těžko přístupné. Přínosné jsou také jejich úvody, které osvětlují některé otázky organizace StB, popřípadě snahy o její reformu, a seznamují čtenáře s některými opatřeními proti opozici.

Pro bádání o sametové revoluci jsou jedinečným pramenem magnetofonové záznamy z jednání mezi delegacemi Očanského fóra a federální a české vlády, KSČ a Národní fronty.⁹³ Jejich knižní vydání však není vědeckou edicí, ale jen doslovným přepisem, včetně takových detailů jako je „cinkání lžiček“, „všichni vstávají“ apod. Kniha nemá historický úvod, který by čtenáře uvedl do problematiky a pomohl mu pochopit souvislosti, ani archeografický, který by vysvětlil, podle jakých zásad bylo postupováno. Chybějí také poznámky, ať vysvětlující, doplňující či odkazující na další prameny. Pouhým přetiskem je také stenografický záznam z mimořádných zasedání ÚV KSČ 24. a 26. listopadu 1989.⁹⁴

Bez edičního zpracování byly publikovány také dokumenty vztahující se k činnosti některých nezávislých iniciativ.⁹⁵

Z uvedeného přehledu je zřejmé, že ÚSD AV ČR má nezastupitelnou roli ve vydávání vědeckých edic, u písemností StB je to ÚDV. Tematika edic byla do značné míry závislá na přístupnosti pramenů, proto se začalo s edicemi pramenů disidentské provenience, nebo se vycházelo z aktuálnosti, například při výročí srpna 1969. Velký kus práce byl vykonán také ve zveřejňování dokumentů Bezpečnosti. V ediční činnosti lze však pozorovat určitou spontánnost a bylo by vhodné pokusit se o vypracování určitého plánu, který by stanovil, na které edice pramenů se přistě zaměřit, ať už disidentské či úřední provenience. Jistým měřítkem by měla být jednak snaha zachránit většinou archivně nezpracované disidentské materiály, i potřeba zpřístupnit dokumenty, které se vztahují ke klíčovým otázkám vývoje tohoto období. Naléhavým úkolem je dále zhodnotit dosavadní zkušenosti z vydávání pramenů k soudobým dějinám a upřesnit

k problematice bezpečnostních služeb, 1998, č. 4/I–III.

93 Knižní vydání viz HANZEL, V.: *Zrychlený tep dějin*: Reálné drama o deseti jednáních: Autentické záznamy jednání představitelů státní moci s delegacemi hnutí Občanské fórum a Verejnosť proti násiliu v listopadu a prosinci 1989. Praha, OK Centrum 1991.

94 Viz *Poslední hurá*: Tajné stenografické záznamy z posledních zasedání ÚV KSČ v listopadu 1989. Praha, Cesty 1992.

95 Například dokumenty Československého helsinského výboru, které vyšly pod názvem *Stanoviska a dokumenty*. Praha, Československý helsinský výbor 1992; *Dokumenty doby*, č. 1. (V. Havel a kol. autorů Charty 77 a Občanského fóra, red. M. Kožešník.) Praha, Svépomoc 1990.

a doplnit zastaralá ediční pravidla. Už tyto první edice a reprinty však prokázaly svou užitečnost, neboť zpřístupňují často jen v jednom exempláři zachované dokumenty širšímu okruhu českých a zejména zahraničních badatelů.

CHRONOLOGIE

Při historickém zpracování období, z nichž nejsou známa základní fakta, je velkou pomůckou chronologie, která zaznamenává v časové posloupnosti jednotlivé události z různých sfér života společnosti. Za chronologii sametové revoluce lze považovat už zmíněnou publikaci *Deset pražských dnů*.⁹⁶ Chronologicky byly zpracovány také lednové události z roku 1989,⁹⁷ tato kronika však nemá metodický ani archeografický úvod a editoři neuvedli, podle jakých zásad vybírali události, ani prameny, z nichž čerpali.

Pracovníci ÚSD AV ČR na tuto publikaci navázali a připravili pokračování, tj. chronologii pro období duben až prosinec 1989, která však zůstala v rukopise. V této souvislosti se zabývali i některými metodologickými otázkami.⁹⁸

Podrobně je zpracována chronologie činnosti Občanského fóra v listopadu a prosinci 1989.⁹⁹ Práce přesahuje v titulu vymezený tematický rozsah, neboť autor vedle událostí vztahujících se k OF zaznamenal také události z tzv. oficiálních i revolučních struktur.¹⁰⁰ Pro konferenci k 10. výročí sametové revoluce byla připravena a publikována chronologie let 1985–1989.¹⁰¹ K same-

96 *Deset pražských dnů...* (viz pozn. 49).

97 Viz VLADISLAV, J. – PREČAN, V.: *Horký leden 1989 v Československu*. Praha, Novinář 1990. (Zahrnuje události z ledna až března 1989.)

98 Dospěli k závěru, že kritéria musí být taková, aby se badatel mohl spolehnout, že chronologie uvádí všechna fakta a události vztahující se k dané oblasti. Například bylo rozhodnuto, že pokud jde o KSČ, zaznamenají se schůze, porady, aktivity, usnesení až do úrovně krajů, přičemž neměl rozhodovat autorův názor na význam těchto akcí. Problémem je také rozsah záznamu, na jehož stanovení má určitý vliv i autorovo zhodnocení historického významu události. V diskusích o kritériích výběru se však již nepokračovalo.

99 Viz SUK, J.: *Občanské fórum*, 1. díl (viz pozn. 30). Ke Slovensku se vztahuje ŽATKULIAK, J.: *November 1989 a Slovensko: Chronológia a dokumenty (1985–1989)*, I. a II. díl. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 1999.

100 Počet publikovaných záznamů z jednotlivých sfér zpracovává do tabulek. Jako kritérium pro zařazení události do chronologie uvádí formální skutečnost, totiž že se odehrály na centrální úrovni.

101 *Československá cesta k demokracii: Chronologie událostí 1985–1989*. Praha, Československé dokumentační středisko, o.p.s. – ÚSD 1999. Této chronologie využili jako základu pro svou práci a až k volbám do Federálního shromáždění 8.–9. června 1990 ji

tové revoluci se vztahuje i řada dalších chronologií a kronik, ale až na výjimky nedodržují zásady pro jejich zpracování.¹⁰²

Přes první výsledky jsme ve zpracování chronologie událostí *normalizace* teprve na počátku. Aktuálním úkolem je pokusit se o vypracování přesnější metody a pravidel, podle nichž by se mělo postupovat.

dovedli SUK, J. – CUHRA, J. – KOUDELKA, F.: *Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985–1990*. Ediční řada Sešity ÚSD, sv. 33. Praha, ÚSD 1999.

102 Viz například KÜHR, L.: *Chronologie událostí 17.11.–1.1.1990 dokumentovaná bibliografickými citacemi z denního tisku*. Praha, Městská knihovna 1990; CIGÁNEK, F.: *Kronika demokratického parlamentu (1989–1992)*. Praha, Cesty 1992. Viz dále FLEYBERK, J.: *Československé probuzení: Chronologický přehled událostí v listopadu 1989*. Praha, Orbis 1990; *Kronika revolučních dnů listopadu a prosince 1989*. (Zprac. kol. historiků). In: *Proměny politického systému v Československu na přelomu let 1989/1990*. Praha, Nadace H. Bölla 1995. (Autoři popisují, co se každého dne stalo; neznamenávají pouze fakta, ale také je hodnotí.)

NORMALIZAČNÍ SYSTÉM

Bádání o soudobých dějinách ovlivňuje kolektivní paměť, v případě *normalizace* i malý časový odstup, i když jde o událost již ukončenou. Historici, kteří na daném tématu pracují, byli mnohdy sami aktivními účastníky tehdejšího dění, jsou tedy pamětníky a zpracovávají současně i svou vlastní biografii. Specifickým rysem je také skutečnost, že mnoho lidí má v paměti vlastní zkušenost, protože události sami prožívali. Řada z nich, zvláště ti, kteří se na nich tak či onak aktivně podíleli, považuje za potřebné, aby se k nim vyjádřili. Nejde jen o vzpomínky, ale často i o jakési vlastní zpracování daného období či události. Opírali a opírají se při tom nejen o vlastní zážitky, ale také o dobové dokumenty a literaturu, zejména disidentskou. Většinou se výsledky jejich práce objevují ve formě článků v tisku, k některým otázkám, například k „nepolitické politice“, úloze Charty 77, i v diskusní formě. I takové statě mohou být přínosem pro vědecké zpracování dějin *normalizace*, protože události zkoumají na základě vlastní zkušenosti. Nelze je však považovat za vědeckou analýzu, neboť nejsou zpracovány historickými metodami.¹⁰³

Názory a zkušenosti těchto autorů a zejména řadových občanů se často nekryjí nebo jsou i v rozporu s výsledky bádání společenských vědců; právě v úsilí o přiblížení se pravdě, v opravě a doplnění jejich názorů spočívá společenský význam historiografie.

Zpracování období *normalizace*, jak bylo poukázáno výše, začalo po listopadu 1989 „na zelené louce“. Za deset let vznikla řada studií a monografií, které jsou většinou časově¹⁰⁴ nebo tematicky¹⁰⁵ vymezené. Komunistický systém, který patřil mezi totalitní, prošel za dobu své existence vývojem, takže jednotlivé etapy, označované někdy jako totalitní a posttotalitní, mají své odlišnosti a specifické rysy. Někteří autoři nepokládají systém v druhé fázi za totalitní,

103 Ve starších obdobích se s podobnými problémy nesetkáváme, u soudobých dějin není naopak neobvyklé, že se k nim vyjadřují i „laici“.

104 Největší pozornost byla věnována počátkům *normalizace* a její závěrečné fázi, tj. druhé polovině 80. let.

105 Předmětem zájmu byly především opozice, dissent a sametová revoluce, méně úloha společenských vrstev a mocenského centra.

nýbrž autoritářský,¹⁰⁶ stejně charakterizují i *normalizační* režim, který ztrácí některé rysy typické pro stalinské období. Především se v tomto období už nedá hovořit o totální kontrole nad mimopolitickým životem občanů, mizí schopnost a pravděpodobně i ochota státu zasahovat do veškerého sociálního dění a přestává absolutní ovládnutí ekonomiky, ideologie ztrácí svůj význam a vládnoucí elity se soustřeďují na „technologii moci“. V *normalizačním* období ztratila komunistická strana svou „revoluční legitimitu“ a opírala ji o Sovětskou armádu; s nástupem M. Gorbačova přichází však i o tuto oporu. Mění se i význam a úloha jednotlivých společenských vrstev, které přestávají mít zájem na existenci *normalizačního* režimu.¹⁰⁷ Jiní autoři rozdíl mezi dvěma etapami komunistického systému nepovažují za tak závažné.¹⁰⁸

Charakteristika *normalizačního* režimu závisí samozřejmě na výsledcích analýz jeho jednotlivých stránek,¹⁰⁹ a protože jsme v tomto směru teprve na počátku, jsou studie obvykle velmi obecné nebo zdůrazňují stránky, které jsou více rozpracovány. S takovými pokusy se setkáváme především v přehledných studiích. Jejich autoři se zabývali zejména změnami, kterými prošla KSČ po obrodném procesu, její politikou vůči obyvatelstvu, tzv. společenskou smlouvou, náznaky vzniku reformního křídla koncem 80. let a úlohou „čistek“. Velkou pozornost věnovali opozici v letech 1969–1972 a disentu, předmětem studia se

106 Například DVOŘÁKOVÁ, V. – KUNC, J.: *O přechodech k demokracii*. Praha, Sociologické nakladatelství 1994.

107 Tamtéž a HOLZER, J.: Definice totalitarismu a specifika české situace. In: *Proglas*, roč. 10 (1999), č. 4, s. 16–18. K problému vztahu obyvatelstva k režimu viz MOŽNÝ, I.: *Proč tak snadno...* Praha, SLON 1991.

108 Například O. Tůma při analýze odlišností mezi léty 1948–1969 a 1969–1989 dospívá k názoru, že jde o dvě fáze totalitního režimu, a léta 1945–1969 považuje za „historii nastolení, neúspěchu a pomalého úpadku totalitního režimu, jehož přežívání bylo prodlouženo o dvacet let vnějším zásahem, aniž by se na jeho podstatě něco změnilo“. Viz TŮMA, O.: Poznámky k typologii komunistických režimů. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4 (1997), č. 3–4, s. 534–537.

109 K tomuto problému se vyslovovali již disidenti. Viz například HAVEL, V.: Moc bezmocných. In: *O lidskou identitu*: Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969–1979. (Uspořádali V. Prečan, A. Tomský.) Rozmluvy 1990, s. 55–134. (Autor dospěl k závěru o zásadní odlišnosti *normalizačního* režimu od diktatur a nazval jej posttotalitním.) Dále viz ŠIMEČKA, M.: *Obnovení pořádku*: Příspěvek k typologii reálného socialismu. Brno, Atlantis 1990. (Autor se zabýval počáteční fází *normalizace* a charakterizoval zejména politiku vedení KSČ vůči obyvatelstvu a jeho adaptaci na nové poměry.) Některými stránkami *normalizačního* režimu se zabývali E. Mandler a B. Doležal z nezávislé skupiny Demokratická iniciativa. Viz *Hledání naděje...* (viz pozn. 29) a ineditní sborníky tzv. realistické skupiny.

stala zejména Charta 77, ale i programy a činnost nezávislých skupin, které vznikaly zvláště po roce 1988.

Nedostatečně jsou v těchto přehledech analyzovány postoje, názory a chování obyvatelstva a změny jeho mentality. Malá pozornost byla dosud věnována mezinárodní situaci, problému studené války a jejího vlivu na Československo, zatímco význam nástupu M. Gorbačova literatura zdůraznila. Je přirozené, že v těchto přehledech autoři položili důraz na listopadové události, které se již tehdy někteří pokusili charakterizovat.¹¹⁰ Objevily se i první pokusy o periodi-

110 Viz SLÁDEK, Z.: Der tschechische Realsozialismus: Seine Destabilisierung und sein Zusammenbruch. In: *Der Umbruch in Osteuropa*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag 1993, s. 109–121. (Autor analyzuje otázku, jak se tvořila nová politická garnitura, jakou politiku zvolila vůči obyvatelstvu, jakou roli sehrály čistky, zmiňuje se o obnovení ekonomického systému založeného na centrálním plánování, z opozičního hnutí upozornil na Chartu 77, dále na vliv nástupu M. Gorbačova, stručnou pozornost věnoval listopadovým událostem v roce 1989 a jejich charakteristice.); OTÁHAL, M.: Der rauhe Weg zur „samtenen Revolution“: Vorgeschichte, Verlauf und Akteure der antitotalitären Wende in der Tschechoslowakei. Köln, Berichte des Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien 1992, Nr. 25. (Studie se zabývá politikou nového vedení KSČ vůči společnosti a tzv. společenskou smlouvu, významem čístek v KSČ pro další vývoj, pokouší se zachytit mentalitu společnosti a její změny, pozornost se věnuje opozici a disentu, vlivu nástupu M. Gorbačova na vývoj v Československu a sametové revoluci.) O stručný přehled vývoje za normalizace se pokusil také PROKŠ, P.: *Konec jednoho experimentu*. Praha, H & H 1993; podobný charakter má i kapitola o letech 1969–1989 v dvousvazkových *Dějinnách zemí Koruny české*, Praha, Paseka 1992. (Autor se zabýval nejen KSČ, ale také důsledky ustavení normalizačního režimu na identitu obyvatelstva, dále tzv. šedou zónou, vrstvami, které byly oporou politického systému, a některými rysy jejich mentality, ekonomikou a kulturou, z disidentských skupin věnoval pozornost Chartě 77 a VONS, nepominul ani emigraci.) Uvedené práce se opírají především o dobovou literaturu, zejména disidentskou. Na archivním výzkumu jsou založeny práce OTÁHAL, M.: První fáze opozice proti tzv. normalizaci 1969–1972. In: *Dvě desetiletí před listopadem 89*. (Red. E. Mandler.) Ediční řada Historia Nova, sv. 3. Praha, ÚSD a Maxdorf 1993, s. 11–33. (Analyzuje program a činnost opozice tvořené vyloučenými komunistickými funkcionáři.); OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost 1969–1989*: Příspěvek k dějinám „normalizace“. Ediční řada Historia Nova, sv. 6. Praha, ÚSD a Maxdorf 1994. (Největší pozornost je věnována opozici v počátcích normalizace, Chartě 77 a nezávislým skupinám vzniklým po roce 1987, v menší míře pak situaci v KSČ, zvláště v druhé polovině 80. let, a její politice vůči obyvatelstvu, ale – i když nedostatečně – i názorům a chování obyvatelstva, dále ekonomickému vývoji a jeho vlivu na krizi režimu.) Z dosavadních výsledků bádání vychází VANČURA, J.: Občan a totalitní stát. In: *Proč jsme v listopadu vyšli do ulic*. (Sestavil J. Vančura.) Brno, Doplněk 1999, s. 77–96. (Poukazuje na některé stránky normalizačního režimu, jako je vztah moci k obyvatelstvu, jeho reakce na porážku obrodného procesu, význam opozice, úloha Státní bezpečnosti.); MĚCHÝŘ, J.: Proměny společnosti v letech 1960–1989. In: *Tamtéž*, s. 35–54. (Soustřeďuje se na stav společnosti a mentalitu obyvatelstva.); GÍMEŠ, E.: Normalizace v politologické reflexi. In: *Československo po*

zaci tohoto období a charakteristiku jednotlivých etap, a to na základě vývoje moci, opozice a mezinárodních faktorů.¹¹¹

Ještě dříve než vznikly dílčí studie opřené nejen o literaturu, nýbrž i o archivní výzkum, pokusil se o celkovou charakteristiku *normalizačního* režimu V. Mencl.¹¹² Jeho smysl vidí v zabezpečení hegemonie sovětských elit v strategicky důležitém středoevropském prostoru a za klíčovou podmínku jeho vzniku a udržení pak považuje přítomnost sovětských vojsk v zemi. Podle jeho závěrů jsou podstatnými rysy *normalizačního* režimu přeměna KSČ v převodovou páku Moskvy a obnovení její vedoucí role, tj. diktatury stranického vedení a aparátu, úloha Státní bezpečnosti a úplného „kádrového“ dohledu, přímá kontrola masových sdělovacích prostředků. To vše vedlo k totální koncentraci moci, jež nepodléhala žádné kontrole občanské společnosti. Politické elity také, jak upozornili i další autoři, rezignovaly na jakoukoli podporu občanů.

Autoři, kteří se snažili analyzovat podstatu *normalizačního* režimu, přispěli do určité míry k jeho charakteristice a upozornili na některé jeho základní rysy.¹¹³ Bádání bylo však na počátku a mnoho podstatných stránek tohoto

sovětské okupaci... (viz pozn. 111), s. 10–17. (Analýza normalizace z politologického hlediska. Autor charakterizoval základní rysy *normalizačního* režimu, jako byl všeobecný pocit jeho dočasnosti a bezvýchodnosti, ztráta legitimacy vládnoucí garnitury, význam čístek pro vztah KSČ a společnosti a pro stranu samu, úloha ideologie, vytváření nezávislých iniciativ s opozičním programem.); GÍMEŠ, E.: Normalizace jako československý fenomén. In: *Práce katedry občanské výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Palackého*, 1997, s. 10–18; TUREK, O.: *Podíl ekonomiky na pádu komunismu*. Ediční řada Sešity ÚSD, sv. 23. Praha, ÚSD 1995. (Zabývá se vlivem ekonomiky na změnu postojů obyvatelstva a její úlohou při pádu komunismu v Československu.)

111 Viz OTÁHAL, M.: K některým otázkám dějin „normalizace“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2 (1995), č. 1, s. 5–16; OTÁHAL, M.: K některým problémům výzkumu tzv. normalizace. In: *Československo po sovětské okupaci*: Příspěvky na semináři ke studiu období normalizace v Československu na Pedagogické fakultě UP v Olomouci 22. listopadu 1996. Olomouc 1997, s. 3–9.

112 Viz MENCL, V.: Důsledky potlačení Pražského jara: Místo Pražského jara ve světových a československých dějinách. In: BARTA, M. – FELCMAN, O. – BELDA, J. – MENCL, V.: *Československo roku 1968*. 2. díl: Počátky normalizace. Praha, Parta a Ústav mezinárodních vztahů 1993, s. 123–134; MENCL, V.: Vznik normalizace v Československu a základy její krize. In: MENCL, V. – HÁJEK, M. – OTÁHAL, M. – KADLECOVÁ, E.: *Křižovatky 20. století*: Světlo na bílá místa v nejnovějších dějinách. Praha, Naše vojsko 1990, s. 323–336. Viz též MENCL, V.: La „normalizzazione“ cecoslovacca: L'Alternativa della Perestrojka sovietica. In: *La Primavera di Praga*. Milano 1990, s. 207–213.

113 Někteří autoři se zabývali jen určitými stránkami režimu, viz například sborník věnovaný teorii a praxi propagandy a dezinformace v komunistických zemích: *Manipulátoři*: O technikách bojů lži proti pravdě a nenávisti proti lásce. (Vědecký redaktor L. Bittman

systému nebylo a dosud není dostatečně objasněno. Proto dosavadní závěry nemohou být definitivní a budou s dalšími výsledky opravovány, zpřesňovány a doplňovány. Kvůli mezerám ve výzkumu se také nepodařilo vyložit změny v režimu reálného socialismu za dvacet let jeho existence. Jistých výsledků bylo dosaženo při analýze změn programů a strategie opozice a disentu.

Řada studií potvrzuje klíčovou úlohu SSSR a Sovětské armády při obnově stalinského režimu, který zasahoval přímo do vnitropolitického vývoje, například prosazením smlouvy o dočasném pobytu sovětských vojsk nebo při opatřeních proti demonstraci v srpnu 1969, a podporoval konzervativní síly v KSČ, například při zasedání ÚV KSČ v dubnu 1969 nebo při přípravě *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*.¹¹⁴ Méně pozornosti bylo věnováno vlivu Sovětského svazu na vývoj Československa v dalším období.¹¹⁵

Formování normalizačního režimu

Komunistická strana Československa

Okupace Československa armádami pěti zemí Varšavské smlouvy v srpnu 1968 vytvořila předpoklady pro obnovu sovětského typu socialismu, nazývaného tehdy reálným socialismem. Zásady normalizační politiky se začaly vytvářet již před dubnovým zasedáním ÚV KSČ v roce 1969 a do uceleného programu byly

a H. Symůrková.) Praha, Univerzita Karlova 1992; GEBAUER, F.: Pro generální prokuraturu a prokurátory Speciálního odboru zákony neplatily. In: *Prokuratura*, 1992, č. 3–4; MATES, P.: *Kapitoly z historie veřejné správy v letech 1948–1989*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1996.

114 Těmito problémy se zabýval zvláště MADRY, J.: Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969–1970 a role ozbrojených sil. Ediční řada Sešity ÚSD, sv. 18. Praha, ÚSD 1994; MADRY, J.: Počátky normalizace a armáda (duben – srpen 1969). In: *Vojenství a historie*, roč. 42 (1993), č. 43, s. 3–49. Viz též PAUER, J.: Sovětská vojenská intervence a restaurace byrokraticko-centralistického systému v Československu 1968–1971. In: *Proměny pražského jara: Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti 1968–69*. (Připravili a uspořádali J. Pecka a V. Prečan.) Brno, Doplněk 1993, s. 165–186; FELCMAN, O.: Invaze a okupace: K úloze SSSR a sovětských vojsk ve vývoji Československa v letech 1968–1991. In: *Pobyt sovětských vojsk na území Československa 1968–1991*. Ediční řada Materiály, studie, dokumenty, č. 15. Praha, ÚSD 1995.

115 O významu politiky M. Gorbačova na vývoj Československa viz literaturu citovanou v pozn. 110 a 112.

zformulovány na květnovém zasedání v roce 1969.¹¹⁶ V tomto procesu sehrál významnou roli G. Husák.¹¹⁷ Klíčovým problémem byla strana, její přeměna v nástroj Moskvy, obnovení jejího byrokraticko-centralistického charakteru a její „vedoucí úlohy“ ve společnosti. Rozhodující pro tento proces byla tzv. kádrová opatření, jejichž cílem bylo odstranění všech reformistických sil nejen z vedení a všech orgánů strany, ale i opětné prosazení „vedoucí úlohy“; strany ve společenských organizacích, tj. jejich přeměna v poslušný nástroj KSČ, tzv. převodové páky strany. Boj o ovládnutí strany začal už od podepsání tzv. moskevského protokolu a vyvrcholil na dubnovém zasedání ÚV KSČ v roce 1969, kdy byl A. Dubček nahrazen ve funkci generálního tajemníka ÚV KSČ G. Husákem.¹¹⁸ Tímto aktem však neskončil, ale pokračoval v dalším období jednak dokončením „očisty“ strany od reformistů, jednak soupeřením uvnitř strany mezi jednotlivými zájmovými skupinami – Husákovou, Biřákovou a tzv. ultralevými.¹¹⁹

Ze studií vyplývá, že klíčovou podmínkou pro úspěšné dokončení politického boje o ovládnutí nejvyšších stranických a státních orgánů bylo jednak vyloučení veřejnosti, jednak podpora Husákovy skupiny Sovětským svazem formou přímého nátlaku na A. Dubčka a reformistické síly; významnou silou, především v dubnu 1969, se staly armáda a Bezpečnost, jejichž tehdejší úloha je zcela mimořádná.¹²⁰

116 Viz MADRY, J.: *Sovětská okupace Československa...* (viz pozn. 114); FELCMAN, O.: Počátky ostré etapy normalizace. In: BÁRTA, M. – FELCMAN, O. – BELDA, J. – MENCL, V.: *Československo roku 1968...* (viz. pozn. 112); PROKŠ, J.: *Konec jednoho experimentu...* (viz pozn. 110).

117 K úloze G. Husáka viz MADRY, J.: *Sovětská okupace Československa...* (viz pozn. 114); FELCMAN, O.: Husákovy představy o normalizaci společnosti při převzetí moci v dubnu 1969. In: *Pohledy do minulosti: Sborník příspěvků k šedesátinám doc. dr. Vl. Lesáka*. Hradec Králové, Historický klub 1994, s. 77–85.

118 Tento vývoj je dnes již poměrně dobře zpracován, a to na základě archivních materiálů. Viz citované práce J. Madryho, O. Felcmana. Autoři jednotlivých studií se mohli opířt o bohaté prameny uložené ve sbírce Komise vlády ČSFR pro výzkum krizového vývoje v letech 1967–1970, která je uložena v ÚSD, dále o písemnosti ústředního výboru KSČ, především předsednictva a z fondu G. Husáka.

119 Viz přehlednou práci členů uvedené Vládní komise *Československo roku 1968*. 1. díl: Obrodný proces. 2. díl: Počátky normalizace. (Viz pozn. 112.) Dané problematiky se týkají staté BÁRTA, J.: Pokus o záchranu reformního programu; FELCMAN, O.: Počátky ostré etapy normalizace; BELDA, J.: Konečná fáze likvidace obrodného procesu (všechny jsou obsaženy v 2. dílu). K analýze tohoto procesu přispěli významně MADRY, J.: *Sovětská okupace Československa...* (viz pozn. 114); MENCL, V.: *Vznik normalizace v Československu a základy její krize...* (viz pozn. 112), s. 314–329.

120 Úlohu armády při konstituování normalizačního režimu objasnili FELCMAN, O.: *Počátky ostré etapy normalizace...* (viz pozn. 116), a zvláště MADRY, J.: *Sovětská okupace*

Prostředkem k ovládnutí KSČ Husákovou skupinou a odstranění reformistů a aktérů obrodného procesu se staly tzv. prověrky, schválené na lednovém zasedání ÚV KSČ v roce 1970. Způsob vyrovnání se s pokusy o reformu pomocí čistek byl v sovětském bloku ojedinělý a podstatně ovlivnil další vývoj i proces předávání moci v Československu v roce 1989. V názorech na jejich rozsah se projeví rozpory mezi G. Husákem a skupinou kolem V. Biřáka a ultralevními a důležitou úlohu sehrálo sovětské vedení. Čistky se uskutečnily nejen v KSČ, nýbrž i ve společenských organizacích, státních úřadech a institucích.¹²¹

Vedle tzv. kádrových opatření se nové vedení KSČ muselo vyrovnat i s politikou obrodného procesu a jeho ideologií. Proto přistoupil ústřední výbor KSČ k odvolání dokumentů přijatých v tomto období, například prohlášení předsednictva ÚV KSČ z 21. srpna 1968, fakticky opustil Akční program KSČ a přehodnotil intervenci. Pod tlakem sovětského vedení se tato stanoviska měla stát trvalou součástí programu KSČ, což se realizovalo přijetím *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* na prosincovém zasedání ÚV KSČ v roce 1970. Spolu s čistkami ovlivnil tento dokument rozhodujícím způ-

Československa... (viz pozn. 114), jenž dokládá, že Husákova skupina si s pomocí SSSR zajistila v těchto institucích významný vliv již před dubnovým zasedáním ÚV KSČ, i když smýšlení vojáků nebylo pro ni tak příznivé.

- 121 O významu čistek a úloze SSSR viz hlavně BELDA, J.: Konečná fáze likvidace... (viz pozn. 119); MADRY, J.: *Sovětská okupace Československa...* (viz pozn. 114). Dále MENCL, V.: Die Säuberungen in der Tschechoslowakei nach 1968. In: *Komunisten verfolgten Komunisten*. Berlin 1993, s. 495–507; HRADECKÁ, V. – KOUDELKA, F.: *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974*. Ediční řada Sešity ÚSD, sv. 31. Praha, ÚSD 1998. (Práce věnuje pozornost vedle KSČ i čistkám v hospodářských a státních organizacích, masových sdělovacích prostředcích, zákonodárných a zastupitelských sborech, společenských organizacích a nekomunistických stranách.) Tímto problémem se zabývali také autoři přehledných studií, viz pozn. 110. Výsledky čistek byly podrobně zpracovány, takže dávají představu o tom, které vrstvy z hlediska sociálního či věkového byly nejvíce postiženy, jak odlišně probíhaly čistky v českých zemích a na Slovensku apod. Viz MAŇÁK, J.: *Čistky v Komunistické straně Československa 1969–1970*. Ediční řada Sešity ÚSD, sv. 28. Praha, ÚSD 1997. Průběh čistek ve vědě analyzovaly MÍŠKOVÁ, A. – BARVÍKOVÁ, H. – ŠMIDÁK, M.: *Československá akademie věd: Restaurace komunistické moci ve vědě*. Ediční řada Sešity ÚSD, sv. 30. Praha, ÚSD 1998. Čistkami se zabýval OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110); OTÁHAL, M.: První fáze opozice proti takzvané normalizaci. In: *Dvě desetiletí před listopadem...* (viz pozn. 110). Jejich výsledky v oblasti kultury, vědy a masmédií byly publikovány ve sborníku dokumentů *Svědectví o duchovním útlaku...* (viz pozn. 83). Opatření *normalizačního* režimu proti umělcům a časopisům a jejich obranu chronologicky zaznamenal SLAVÍK, I.: Historie jednoho soumraku. In: *Tvar*, roč. 1 (1990), č. 12, s. 1, 6–7. Čistky se staly také důležitým nástrojem ovládnutí armády novým vedením KSČ a jejího podřízení Sovětskému svazu; jejich politickým významem i výsledky se zabýval MADRY, J.: *Sovětská okupace Československa...* (viz pozn. 114).

sobem další vývoj ve straně i ve státě. Posloužil jako ideový základ sovětského ovládnutí Československa, jako obhajoba tzv. Brežněvovy doktríny za hranicemi SSSR, a prohlášením nejen obrodného procesu, ale každého pokusu o reformu i v budoucnosti za kontrarevoluci znemožnil vznik reformního křídla v KSČ, které by bylo podobné jako v Maďarsku schopno realističtěji posuzovat situaci koncem 80. let a podílet se spolu s opozicí na řešení krize.¹²² Hlavní nebezpečí viděly nové mocenské elity v pravicovém oportunismu a boj proti „nepřítelům“, tj. nejen reformistům, ale společnosti vůbec, považovaly za nejdůležitější úkol. KSČ se stala sektou a uzavřela si cestu k obyvatelstvu.

Na prosincovém zasedání došlo také k dohodě mezi Husákem, nejvlivnější částí tzv. zdravých sil kolem Biřáka a skupinou ultralevných, a tím i k vytvoření jakési jednoty strany; mimo zůstala pouze část gardy A. Novotného.¹²³ Dohodu potvrdil XIV. sjezd KSČ na jaře 1971, který definitivně prokázal, že reformisté ztratili jakýkoli vliv a nové vedení upevnilo svou absolutní moc ve straně.¹²⁴ Jedním z nástrojů jejího zajištění v dalším období se stala „kádrová politika“. Její součástí byla „nomenklatura“, jejímž prostřednictvím si KSČ zabezpečovala rozhodující vliv na obsazování klíčových funkcí a tím znemožňovala, aby se v nich uplatnili či do nich pronikli lidé, kteří se bez výhrad neztotožnili s politikou vedení. Příslušníci nomenklatury vytvořili jakousi vrstvu privilegovaných a stali se sociální oporou *normalizačního* režimu.¹²⁵ Čistky byly také důležitým nástrojem prosazení vedoucí úlohy KSČ ve státní správě.¹²⁶

Vývojem KSČ v dalším období se historiografie dosud nezabývala,¹²⁷ jistou

- 122 O *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* a jeho významu viz citované práce J. Madryho (viz pozn. 114), M. Otáhal (viz pozn. 110), J. Beldy (viz pozn. 119), Z. Sládka (viz pozn. 110).
- 123 O rozporech v KSČ a významu prosincového zasedání ÚV KSČ viz práce J. Madryho (viz pozn. 114) a J. Beldy (viz pozn. 119).
- 124 O personálním složení ÚV KSČ a jeho orgánů v letech 1971–1976 viz *Přehled o zasedáních ÚV KSČ a o personálním složení ústředního výboru a jeho orgánů od XIV. do XV. sjezdu KSČ (1971–1976)*. Ediční řada Materiály, studie, dokumenty, sv. 2. Praha, ÚSD 1995.
- 125 K objasnění těchto problémů přispěli HRADECKÁ, V. – KOUDELKA, F.: *Kádrová politika...* (viz pozn. 121); viz též PETRÁŠ, J.: Struktura Jihočeského krajského výboru KSČ a kádrový pořádek v letech 1968–1969. In: *Jihočeský sborník historický*, roč. 64 (1995), s. 207–228.
- 126 Tato otázka nebyla dosud podrobněji zkoumána. O změnách ve vládě viz citované studie M. Bárty (viz pozn. 119), O. Felcmana (viz pozn. 119) a J. Beldy (viz pozn. 119). K parlamentu viz CIGÁNEK, F.: Předlistopadový parlament ve světle archivní dokumentace. In: *Dvě desetiletí před listopadem*. Ediční řada Historia Nova, sv. 3. Praha, ÚSD a Maxdorf 1993.
- 127 Stručnou charakteristiku tohoto vývoje viz FIALA, P. – HOLZER, J. – MAREŠ, M. – PEJŠA, P.: *Komunismus v České republice: Vývojové, systémové a ideové aspekty působení KSČM*

pozornost věnovala až závěrečné fázi *normalizačního* režimu, zejména snahám části funkcionářů spojených s Bezpečností o prosazení některých reforem.¹²⁸ Zcela nezmapovány jsou také vzájemné vztahy mezi KSČ a ostatními komunistickými stranami a angažovanost jejího vedení proti reformním hnutím v jiných socialistických zemích.¹²⁹

Církev, společenské organizace a strany Národní fronty

Součástí prosazení monopolu moci bylo i ovládnutí společenských a politických organizací komunistickou stranou. Důležitou funkci, i když ne tak významnou jako v Polsku, měly v období *normalizace* i církve, především katolická.¹³⁰

a dalších komunistických organizací v české politice. Brno, Masarykova univerzita a Mezinárodní politologický ústav 1999, s. 63–70.

128 Viz OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110).

129 Výjimkou je TŮMA O.: The Czechoslovak Communist Regime and the Polish Crisis. In: *Cold War International History Project Bulletin*, roč. 11 (1998), s. 60–79.

130 K této otázce již existuje řada studií – viz CUHRA, J.: *Církevní politika KSČ a státu v letech 1969–1972*. Ediční řada Sešity ÚSD, sv. 32. Praha, ÚSD 1999; CUHRA, J.: Milénium pražského biskupství: Pandán k desetiletí duchovní obnovy. In: *Historické studie*: Sborník k sedmdesátinám Milana Otáhal. (Uspořádal O. Tůma.) Praha, ÚSD 1998, s. 48–57. Evangelickou církví se zabývali například MELMUKOVÁ-SAŠECÍ, E.: O budoucnosti této země a údajné kolaboraci evgeliků. In: *Kostnické jiskry*, 1990, č. 16–18; ŠIMSA, J.: Začátky hnutí za lidská práva mezi československými evangelíky. In: *Charta očima současníků po dvaceti letech...* (viz pozn. 48), s. 167–171. O perzekuci církevních řádů PAVLÍK, J.: *Budou vás vydávat soudům*: 1. Dějiny české provincie Tovaryšstva Ježíšova v době komunistického útlaku 1950–1990. Praha, Societas 1995. Specifickým problémem v Československu byla podzemní církev. Zabývali se jí mj. LIŠKA, O.: *Církev v podzemí a společenství Koinótés*. Brno, Susum 1999; FIALA, P. – HANUŠ, J.: *Skrytá církev*: Felix M. Davídek a společenství Koinótés. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1999. K této problematice se vyjádřila i vůdčí postava podzemní církve KONZAL, J.: *Zpověď tajného biskupa*. (Rozhovor připravil B. Fliedr.) Praha, Portál 1998; dále HALÍK, T.: Podzemní církev. (Zapsal J. Gabriel.) In: *Katolický týdeník*, roč. 3 (1992), č. 14, s. 18; HALÍK, T.: Nad zkušenostmi podzemní církve. In: *Tamtéž*, č. 18, s. 1, 8. Dějiny katolického vysokoškolského pracoviště zpracoval TICHÝ, L.: Litoměřická bohoslovecká fakulta do roku 1989, r. 1950–1989. In: *Teologické texty*, roč. 1 (1990), č. 4, s. 139–140; KRÍŽKOVÁ, R. – BENEŠ, B.: *Kniha víry, naděje a lásky*: 70 let působení saleziánů v Čechách a na Moravě. Praha, Portál 1996; *Duchovní život v totalitní společnosti*: Mužské katolické řády a kongregace v Čechách a na Moravě 1948–1989. In: *Teologický sborník*, 1996, č. 2, Příloha. VAŠKO, V.: *Pátá kolona v církvi*. Praha, Interní tisk 1996. CUHRA, J.: *Katolická církev na přelomu 80. let v diplomových pracích příslušníků StB*: Krátká analýza a edice dokumentů. In: *Securitas imperii* 5, 1999, s. 3–145; OPATRŇÝ, A. (ed.): *Význam kardinála Tomáška v období normalizace a přechodu k demokracii*. Praha 2000.

Mimo zájem historiků zůstaly zatím politické strany Národní fronty.¹³¹ Velký odpor snahám o *normalizaci* kladly organizace umělců, vědců a studentů, neboť se nechtěly smířit s omezováním tvůrčí svobody; právě tyto vrstvy mají také významnou zásluhu na pádu komunismu. Aby je přeměnila v „převodovou páku“, musela KSČ použít represivních prostředků.¹³² Velkým dluhem české historiografie zůstává, že se nevěnovala ani jedné z klíčových společenských organizací Národní fronty, tj. odborům, a jen v malé míře studentům.¹³³

Národnostní problematika

Klíčovým problémem v československých dějinách je slovenská otázka; vztahy Čechů a Slováků ovlivnil i nástup *normalizace*. Z hlediska významu tohoto tématu mu ani slovenská, ani česká historiografie nevěnovala odpovídající pozornost.¹³⁴

131 Vznikem obrodného proudu v Československé straně lidové se zabýval DANĚK, B.: *Československá strana lidová – její krize a obroda*. Praha, Vyšehrad 1990. Některé problémy z dějin Československé strany socialistické zpracoval PEJSKAR, J.: *Od boje (proti komunistům) ke kolaboraci*: Dokumenty a záznamy o činnosti Čs. strany socialistické v letech 1948–1989. Praha, vlastním nákladem 1991.

132 Viz OTÁHAL, M.: *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu...* (viz pozn. 38); JECHOVÁ, K.: K historii Koordinačního výboru tvůrčích svazů. In: *Proměny pražského jara...* (viz pozn. 114), s. 91–122; CYSAŘOVÁ, J.: *Pokus o občanské společenství*: Fites 1965–1970. Praha, Svaz československých filmových a televizních umělců 1994. Touto problematikou se zabývají též práce uvedené v pozn. 157 a 158.

133 O *normalizaci* v odborech viz STÁTNÍK, M.: Odborové hnutí v Československu 1968–1972. Rukopis uložený v ÚSD. O studentském hnutí viz také KADRMAS, P.: Studentské hnutí proti ústupkům a poraženectví. In: *Proměny pražského jara...* (viz pozn. 114), s. 245–280; URBÁŠEK, P.: Olomoučtí vysokoškolští studenti v letech 1968–1971. In: *Počátky „normalizace“ na severní a střední Moravě*. (Uspořádali E. Gímeš aj.) Ediční řada Sešity ÚSD, sv. 24. Praha, ÚSD 1996. Viz též OTÁHAL, M.: *Počátky opozice proti tzv. normalizaci...* (viz pozn. 110); OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110).

134 Viz například ŽATKULIAK, J.: *Normalizácia česko-slovenskej federácie roku 1970 a jej dôsledky*. In: *Krízi režimov sovietskeho bloku v r. 1948–1989*; RADIČOVÁ, I.: *Malé dejiny česko-slovenských vzťahov* 3, Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 1994; RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století*: 2. Česko-slovenské vztahy 1945–1992. Bratislava, Academic Electronic Press 1998. Situaci maďarské menšiny se zabýval jeden z jejích politických předáků M. Duray. Ukázku z jeho pamětí, které vydalo maďarsky nakladatelství Püski v New Yorku, přinesla pod názvem *S nožem na krku Střední Evropa*, 1999, č. 49, s. 77–91.

Opoziční a lidové hnutí v počátcích normalizace

Snaha prosovětské skupiny ovládnout KSČ a nastolit *normalizační* režim narážela na odpor nejen reformistů, nýbrž i vedení společenských organizací, zvláště studentů, odborů a umělecké a vědecké inteligence. Zpočátku se tato opozice mohla projevovat legálně, a to i uvnitř KSČ,¹³⁵ ale po dubnu 1969 a ovládnutí rozhodujících společenských organizací *normalizátory*, zvláště odborů a uměleckých svazů, ztratila tuto platformu a musela působit nelegálně.

Společenským subjektem bylo i lidové hnutí, které představovalo vážnou překážku *normalizačního* procesu. Do popředí vystoupilo zvláště v lednu 1969 v souvislosti s pohřbem Jana Palacha. Po dubnovém zasedání ÚV KSČ v roce 1969 ztráceli lidé víru v možnost zlepšení politických poměrů a jejich zájem se začal soustřeďovat do soukromí. K poslednímu vzepětí došlo v souvislosti s prvním výročím okupace v srpnu 1969. Jak opozici, tak mocenskému centru bylo zřejmé, že protesty mají prokázat nelegitimitu tehdejší politické reprezentace, i když cíle nesjednocené opozice nebyly jasně formulovány. Zato stranické a státní vedení za aktivní účasti sovětských představitelů se na výročí velmi pečlivě připravovalo a využilo této příležitosti k potlačení lidového hnutí,¹³⁶ které přestalo hrát roli společenského subjektu. Nedůvěřivý a negativní postoj této garnitury k obyvatelstvu se stal základem její politiky v dalším období.

Ani těmito opatřeními však neskončil odpor části obyvatelstva. Skupina intelektuálů vyložila své představy o dalším vývoji v manifestu Deset bodů¹³⁷ datovaném 21.8.1969, který byl novým prvkem v opozičním hnutí formujícím se už mimo oficiální struktury.¹³⁸ Za nových podmínek se však muselo uchýlit k nelegálním formám odporu. Vznikla řada opozičních skupin, jejichž programem bylo odstranění Husákovy vedení a návrat k polednové politice.¹³⁹ Mocenské centrum se s nimi vypořádalo administrativními a soudními opatřeními. Tím byl proces formování *normalizačního* režimu dovršen.

135 Politikou reformistů proti nástupu prosovětské skupiny se zabývají citované práce M. Bárty (viz pozn. 119), O. Felcmana (viz pozn. 119), J. Beldy (viz pozn. 119) a J. Madryho (viz pozn. 114).

136 O srpnových demonstracích a jejich významu pro konsolidaci režimu viz hlavně citované práce O. Felcmana (viz pozn. 119), J. Madryho (viz pozn. 114) a úvod O. Tůmy ke sborníku dokumentů *Srpen '69* (viz pozn. 85). Viz též TůMA, O.: Ein Jahr danach: Das Ende des Prager Frühlings im August 1969. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. Jahrgang 46 (1998), č. 8, s. 720–782; TůMA, O.: Moc proti společnosti – Srpen 1969. In: *Telegraf*, 20.8.1994.

137 Deset bodů. In: *Proměny pražského jara...* (viz pozn. 114), s. 282–289.

138 Viz citované práce M. Otáhalu (viz pozn. 110) a vzpomínky M. Lakatoše, L. Pachmana, L. Vaculíka uveřejněné ve sborníku *Proměny pražského jara...* (viz pozn. 114).

139 O těchto opozičních skupinách viz kapitolu Opozice.

KSČ A SPOLEČNOST

Opatření KSČ v počátcích *normalizace* rozdělila společnost, vznikla vrstva privilegovaných, k níž náleželo především vedení komunistické strany, které mělo v rukou veškerou moc,¹⁴⁰ a příslušníci nomenklatury; v zásadě pro ni neplatily zákony a požívala výhod, které neměli ostatní občané. Na opačném pólu společnosti stáli občané postižení v čistkách za svůj podíl na obrodném procesu. Sem patřilo na půl milionu komunistů, kteří byli zbaveni členství ve straně, a k nim je třeba přičíst i mnohé nekomunisty, kteří po čistkách přišli také o svou existenci. Spolu s rodinnými příslušníky tvořili nezanedbatelnou část obyvatelstva. Tito lidé neměli ani všechna práva jako ostatní občané, například nemohli vykonávat zaměstnání odpovídající jejich kvalifikaci, jejich děti často nemohly studovat na středních a vysokých školách. Představovali potenciální základnu opozice a z nich se také odpůrci režimu rekrutovali. Mezi těmito skupinami se nacházela většina obyvatelstva, které však netvořilo homogenní vrstvu; především na jejich chování muselo mocenské centrum reagovat, aby si udrželo své postavení. Politika, kterou vůči nim vedení KSČ formulovalo, prošla sice za dvacet let *normalizace* jistými modifikacemi, ale její základní rysy zůstaly po celou dobu neměnné.

Represe

Represe, již rozumíme použití organizovaného násilí ze strany státní moci, ale i disciplinární opatření (zákaz studia, propouštění ze zaměstnání apod.), byla organickou součástí komunistického systému, i když se její role v závislosti na

140 Česká historiografie dosud nevěnovala pozornost takovým klíčovým otázkám, jako je vnitřní skladba KSČ, postavení a úloha jednotlivých orgánů v mocenské struktuře, problému rozhodovacího procesu, ani formám uplatňování „vedoucí úlohy“ strany ve společnosti.

konkrétní situaci měnila.¹⁴¹ Při jeho nastolení a konsolidaci a v dobách krize převažovala masová a brutální represe, jejímž cílem bylo zastrašit obyvatelstvo a zlomit jakýkoli odpor. V období stabilizace ztrácela represe na významu a převažovaly jiné, „mírnější“ prostředky ovládnání společnosti. Režim padl, když nebyl připraven použít proti ní násilí.¹⁴²

Násilná represe byla tudíž důležitým prostředkem v období formování *normalizačního* režimu po porážce obrodného procesu. Předpokladem pro její uplatnění bylo ovládnutí Bezpečnosti a prosazení vedoucí úlohy strany v orgánech justice. V souvislosti s čistkami byly sice v masovém měřítku aplikovány „mírnější“ formy represe, ale zvýšil se i význam trestního postihu, jehož míra se stala i předmětem rozporů uvnitř nejvyšších orgánů KSČ. I když trestní a soudní represe nedosáhly takového stupně jako v 50. letech, přesto se staly neodmyslitelným prostředkem pro překonání krize a „obnovení pořádku“.¹⁴³ Nepodařilo se prosadit, aby byli potrestáni představitelé obrodného procesu za „kontrarevoluční činnost“;¹⁴⁴ trestní a soudní represe se zaměřila jen proti těm, kteří po dubnu 1969 dávali najevo svou nespokojenost s novými poměry či aktivně bojovali proti Husákovu vedení a pracovali v ilegilitě. Masovější postih legalizovalo Zákonné opatření předsednictva Federálního shromáždění o ně-

141 Viz TŮMA, O.: „Normalizace“ und Repression in der Tschechoslowakei. In: *Repression und Wohlstandsversprechen: Zur Stabilisierung der Parteiherrschafts in der DDR und der Tschechoslowakei*. (Hrsg. von Ch. Boyer und P. Skyba.) Dresden, 1999, s. 129–140. (Z hlediska represe nevidí autor rozdíl mezi etapou před a po roce 1969.)

142 Těmito otázkami se zabývá TŮMA, O.: „Normalizace und Repression...“ (viz pozn. 141).

143 Tamtéž. Podrobně se touto problematikou zabývá CUHRA, J.: *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. Ediční řada Sešity ÚSD, sv. 29. Praha, ÚSD 1997. (Autor analyzuje proces podřízení Bezpečnosti a justice KSČ, jejich úlohu v represí a zásahy ozbrojených sil proti demonstrantům v prvním období *normalizace*. V další části hodnotí soudní procesy z let 1969–1972.) Dále CUHRA, J.: Soudní perzekuce opozice na počátku *normalizace*. In: *Za svobodu a demokracii I: Odpor proti komunistické moci*. Praha, Evropské hnutí v České republice 1999, s. 130–144; CUHRA, J.: „A to je váš humanismus: hmanismus činu“ (RP 29.7.1972). In: *Dějiny a současnost*, roč. 21 (1999), č. 1, s. 34–38. Viz také KOUDELKA, F.: Postih „trestné činnosti proti republice“ v Československu v letech 1969–1989. Rukopis uložený v ÚSD; citované práce J. Madryho (viz pozn. 114) a M. Otáhalu (viz pozn. 110). K problematice metod ovládnání obyvatelstva, institucí a mechanismů, které zajišťovaly poslušnost obyvatelstva, a k jeho postojům k režimu viz VODÁKOVÁ, A. – MAŘÍKOVÁ, H.: *Problém normativity a policejní represe v předlistopadovém Československu*. Praha, Sociologický ústav AV ČR 1995; PECHAR, J.: Teror v odměňovaných dávkách. In: *Tvar*, 19.10.1995. (Zabývá se především úlohou perzekuce a jejím vlivem na obyvatelstvo.) O procesech v 70. a 80. letech viz také HEJL, V.: *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha, Univerzum 1990.

144 Viz CUHRA, J.: *Trestní represe odpůrců režimu...* (viz pozn. 143). (Upozorňuje také na spory ve vedení KSČ v názoru na tuto otázku.)

kterých přechodných opatřeních nutných k upevnění a ochraně veřejného pořádku č. 99/1969.¹⁴⁵ Rozhodující úder proti opozici zahájil režim po volbách na podzim 1971, podnětem byla její aktivita zaměřená na tuto událost. Výsledky voleb potvrdily, že vliv opozice na obyvatelstvo je malý a že občané se s novým režimem smířili.¹⁴⁶

Soudní procesy, které uzavřely první etapu odporu proti *normalizaci*,¹⁴⁷ měly velkou mezinárodní odezvu a protesty mj. i komunistických stran na Západě ovlivnily také výši trestů.¹⁴⁸

Události let 1969–1972 potvrdily, že bez násilné represe nemohla nová komunistická reprezentace porazit reformní hnutí a zlomit odpor obyvatelstva. Násilí a teror byly tudíž podmínkou *sine qua non* nastolení a upevnění *normalizačního* režimu.

Politické procesy pokračovaly i v dalším období, ale v 70. letech byly zaměřeny zejména proti hudebnímu undergroundu, jenž se stal nepohodlným svým úsilím o svobodný projev mimo oficiální struktury. Mocenské centrum začínalo zastírat politický charakter represe a uplatňovat proti jeho příslušníkům obecné paragrafy trestního zákona, například příživnictví, tedy kriminalizovat jejich činnost. Zásahy proti undergroundu vyvolaly mezinárodní protesty a byly jedním z podnětů sjednocení disentu v Chartě 77.¹⁴⁹ Na její založení reagovalo

145 O tomto opatření viz TŮMA, O. a kol.: *Srpen '69...* (viz pozn. 85); TŮMA, O.: „Normalizace“ und Repression in der Tschechoslowakei... (viz pozn. 141); TŮMA, O.: Společenská devastace začala pendrekovými zákony. In: *Lidové noviny*, 21.8.1999. Dále viz citovanou práci J. Madryho (viz pozn. 114), který se také věnuje otázce odpovědnosti A. Dubčeka, jenž toto zákonné opatření spolupodepsal jako předseda Federálního shromáždění.

146 Viz CUHRA, J.: *Trestní represe odpůrců režimu...* (viz pozn. 143).

147 O procesech viz *tamtéž*; citované práce O. Tůmy (viz pozn. 141) a M. Otáhalu (viz pozn. 110); dále ŠIMSA, J.: Poučení z procesů 1972. In: *Křesťanská revue*, roč. 59 (1992), č. 6, s. 138–142. Viz dále GEBAUER, F. – KAPLAN, K. – KOUDELKA, F. – VYHNÁLEK, R.: *Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948–1989: Statistický přehled*. Ediční řada Sešity ÚSD, sv. 12. Praha, ÚSD 1993. (V úvodu se K. Kaplan zabývá úlohou politické perzekuce, jejím rozsahem, ideologií, mechanismem politických procesů a jejich vykonavateli.) Přehledně zpracovali trestní a soudní perzekuci VÁCHOVÁ, J. – KOUDELKA, F.: *Trestní postih pro trestné činy proti republice v letech 1969–1989 v Československu: Statistický přehled*. Ediční řada Dokumenty o perzekuci a odporu, sv. 10. Praha, ÚSD 1994. Viz také LIŠKA, O. a kol.: *Vykonané tresty smrti v Československu 1918–1989*. Ediční řada Sešity. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2000.

148 O mezinárodních ohlasech viz citované práce J. Cuhry (viz pozn. 143) a M. Otáhalu (viz pozn. 110). Dále CUHRA, J.: Mezinárodní ohlasy procesu P. Uhla a spol. Rukopis uložený v ÚSD.

149 O změnách taktiky politických elit vůči opozici viz TŮMA, O.: „Normalizace“ und

vedení KSČ již nikoliv trestní represí,¹⁵⁰ nýbrž masovou propagační akcí, jejímž cílem bylo označit chartisty jako nepřátele socialismu a agenty imperialismu. To však neznamená, že by upustilo od jiných druhů represe; chartisté byli podrobeni výslechům, domovním prohlídkám a propouštění ze zaměstnání. Současně si vedení ověřovalo, jak ovládlo společnost, a proto nutilo občany, aby k *Prohlášení Charty 77* zaujali odmítavé stanovisko. Akce vyvrcholila shromážděním v Národním divadle, kde vznikla tzv. anticharta, v níž se umělci od Charty distancovali a přihlásili se k „budování socialismu“.¹⁵¹ Komunističtí představitelé si uvědomili, že v Chartě 77 a rozvíjejícím se disidentském hnutí jim vyrostl vážný protivník. Protože pochopili, že masová propagační kampaň nezastaví jeho rozvoj a vzrůst jeho vlivu na obyvatelstvo, zvolili taktiku izolovat disent od společnosti a pokusit se jej rozštěpit zevnitř.¹⁵²

Repression... (viz pozn. 141). O procesech s undergroundem a jejich významu pro Chartu 77 viz OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110). Dobovou reakci viz HAVEL, V.: Proces. In: *O lidskou identitu...* (viz pozn. 109), s. 146–151. Historii jedné undergroundové kapely zpracoval JIROUS, I. M.: Pravdivý příběh The Plastic People of the Universe. In: *Studentské listy*, 1991, č. 1–21. Viz též *The Plastic People of the Universe: Texty*. (Předmluva J. M. Jirous a E. Bondy.) Praha, Maťa 1997.

150 Soudní procesy pokračovaly, ale obvinění byli souzeni pod jinými záminkami, nikoli pro založení Charty 77. Viz proces s členy Výboru na obranu nepravdivě stíhaných z roku 1979. Všechny případy perzekuce proti odpůrcům režimu zaznamenávaly *Informace o Chartě*, které vydával VONS pod redakcí P. Uhla. Na perzekuci, již byl vystaven, vzpomínal například DEVÁTÝ, S.: To už bylo nad mé síly. In: *Respekt*, roč. 10 (1999), č. 41, s. 10. Poměrně velkou pozornost vzbudila smrt P. Wonky. Jeho případu jsou věnovány publikace jako *Pavel Wonka, vězeň svědomí*: 23.1.1953–26.4.1988. (Sestavila J. Seiková.) Pardubice, KC OF 1989; PLACÁK, P.: Před deseti lety byl utýrán Pavel Wonka. In: *Lidové noviny*, 29.4.1998. Viz též bezprostřední reakci: *Der ČSSR – Gulag: Ein Bericht der Charta 77: Für Paul Wonka am 26. Mai 1988 in tschechoslowakischen Haft*. (Redaktion P. Uhl, J. Gruntorád.) Scheinfeld, Dokumentationszentrum 1988.

151 K antichartě se vyslovili ve svých pamětech někteří umělci, kteří ji podepsali, viz citované práce Z. Sirového (viz pozn. 53), V. Chramostové (viz pozn. 50) a J. Švorcové (viz pozn. 51). Dále viz PEŇAS, J.: Držet lyru a krok: Anticharta – dvacet let od kolektivní kapitulace. In: *Respekt*, roč. 8 (1997), č. 7, s. 9–11. Akcím politického vedení proti Chartě 77 je věnována převážná část *Revolver Revue*, 1997, č. 33. (Mimo jiné je uveden seznam signatářů anticharty a prohlášení některých, proč podepsali.) Text anticharty viz *Charta 77...* (viz pozn. 81).

152 O jednotlivých akcích StB proti disentu viz NAVRÁTILOVÁ, J.: Akce „Zásah“ ve faktech: Aktivita a opatření ČSLA v listopadových dnech 1989. In: *Český deník*, 1.3.1993; PETRÁŠEK, M. – KNĚNICKÝ, S.: Poslanci prošetří akci Zásah. In: *Český deník*, 25.2.1993; Spouštěl listopad. (Rozhovor J. Tréglové s T. Fejfarem.) In: *Práce*, 25.2.1993; GRUNTORÁD, J.: Akce Norbert. In: *Securitas Imperii*, 1994, č. 2, s. 5–45; GRUNTORÁD, J.: Nejen pro akci Norbert. In: *Práce*, 25.2.1993; ŽÁČEK, P.: Celostátní akce „Klín“. In: *Securitas Imperii*, 1994, č. 1, s. 60–87; KŘÍŽANOVÁ, R.: Akce „Klín“ po stranicku. In:

Významná úloha v normalizačním režimu byla přisouzena Státní bezpečnosti.¹⁵³ Stala se důležitým nástrojem represe, ale jejím základním úkolem bylo informativně zvládnout, paralyzovat a zahnat do politického ghetta tu část společnosti, která nesouhlasila s novými poměry, izolovat Československo od evropského a světového prostředí a zabránit tak tzv. ideové diverzi. K tomu sloužila i agenturní síť, s jejíž pomocí pronikala do disentu a získávala tak podrobné informace o jeho činnosti.¹⁵⁴

Securitas Imperii, 1994, č. 2, s. 310–323; GRUNTORÁD, J.: StB proti Chartě – akce Izolace. In: *Listy*, roč. 27 (1997), č. 1, s. 91–96; GRUNTORÁD, J.: Státní bezpečnost proti Chartě 77 – akce Izolace. In: *Securitas imperii*, 1999, č. 5, s. 173–190; FIEDLER, M.: Akce Prevence. In: *Tamtéž*, s. 146–172; BLAŽKOVÁ, J.: Pavouk a jeho síť. In: *Roš chodeš*, roč. 57 (srpen 1995), s. 14–15. Z hlediska moci se k perzekuci vyslovil LORENC, A.: Terorizovali lidi v rámci zákona. (Zapsal M. Koukal.) In: *Český expres*, 7.2.1992; LORENC, A.: *Ministerstvo strachu...* (viz pozn. 44).

153 Této organizaci jsou věnovány sborníky *Securitas Imperii* vydávané Úřadem pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu od roku 1994. Její úlohou se zabývali hlavně autoři předmluv, které jsou vlastně samostatnými studiemi – viz předmluvy k edicím dokumentů: ŽÁČEK, P.: Hlavní správa kontrarozvědky v dokumentech (1988–89). In: *Securitas Imperii*, 1994, č. 2, s. 158–270; ŽÁČEK, P.: Iluze a realita: Poslední pokus o reformu Státní bezpečnosti 1987–1989. Část 1: Porada. Část 2: Realizace porady, Porada StB z 20. července 1989 a její realizace: Edice dokumentů. In: *Securitas Imperii*, 1996, č. 3, s. 7–210. ŽÁČEK, P.: Organizace a řízení represe v ČSSR: Operační štáby generála Lorence 1988–1989: Edice dokumentů. In: *Securitas Imperii*, 1998, č. 4/I–III. Vybrané směrnice a pokyny StB analyzoval ŽÁČEK, P.: *Přísně tajné: Státní bezpečnost za normalizace*. Praha, Votobia 2001 (některé z nich publikoval v přílohách). ŽÁČEK, P.: *Boje o minulost: Deset let vyrovnávání se s komunistickou minulostí – pokus o předběžnou bilanci*. Brno, Barrister a Principal 2000. Dále viz SCHOVÁNEK, R.: Organizační vývoj technických složek MV 1964–1989. Část 2. In: *Securitas Imperii*, 1994, č. 2, s. 46–71; ŠTASTNÝ, J.: Správa sledování v roce 1989/90. In: *Securitas imperii*, 1999, č. 5, s. 221–335; FROLÍK, J.: Nástin organizačního vývoje státobezpečnostních složek Sboru národní bezpečnosti v letech 1948–1989. In: *Sborník archivních prací*, roč. 41, č. 2. Praha, Archivní správa MV ČR a Panorama 1991, s. 447–510. O profily vedoucích funkcí StB se pokusili ŽÁČEK, P.: Kariéra Alojze Lorence: Vzestup a pád chladného technokrata. In: *Historické studie*. (Ed. O. Tůma.) Praha, ÚSD 1998, s. 260–279; KŘÍŽANOVÁ, R.: Galerie náčelníků. 1: K. Vykypěl. In: *Securitas Imperii*, 1994, č. 1, s. 116–119. Úlohou Federálního ministerstva vnitra se zabývala PERKNEROVÁ, K.: *Komu slouží vnitra?* Praha, Grafit 1992. Viz též CHURAN, M. a kol.: *Encyklopedie špiónáže*. 2. vydání. Praha, Libri 2000. Z hlediska moci věnoval pozornost StB LORENC, A.: Terorizovali lidi v rámci zákona... (viz pozn. 152); LORENC, A.: *Ministerstvo strachu?*... (viz pozn. 44). Opatření StB při pohřbu J. Seiferta publikoval *Středočeský sborník historický*, 1994, č. 20, pod názvem Plán Státní bezpečnosti k zajištění pohřbu J. Seiferta (21.1.1986). O úloze Stasi v Československu viz HARANTOVÁ, E.: Stín Stasi leží i nad Českou republikou. In: *Mladá fronta Dnes*, 20.8.1994.

154 Důležitým zdrojem informací o tomto problému jsou Denní situační zprávy Federálního

Význam tajných spolupracovníků vzrůstal v obdobích jisté stabilizace a nárůstu opozice, kdy bylo pro režim rozhodující především znát situaci v tomto hnutí a mít je tak pod kontrolou; nikoli přímá perzekuce, k níž sahal spíše ve výjimečných případech. Nejen počet agentů, ale i jejich činnost a zprávy svědčí o tom, že Bezpečnost byla v tomto směru do jisté míry úspěšná.¹⁵⁵

Vedle represe využívala komunistická reprezentace k ovlivňování obyvatelstva propagandy, v níž hrály důležitou roli masové sdělovací prostředky. Jejich ovládnutí bylo proto prvořadým úkolem nového vedení. Prvním opatřením uskutečněným záhy po podepsání moskevského protokolu bylo zavedení cenzury.¹⁵⁶ Ani ta však nemohla zabránit, aby demokratičtí novináři nevyužívali

ministerstva vnitra a II. správy SNB, které se opíraly do značné míry právě o zprávy agentů. Méně se z nich dovíme o smýšlení obyvatelstva. Viz kapitolu Prameny.

¹⁵⁵ Svazky jsou cenným historickým pramenem. Přístup k nim však mají pouze osoby, na něž byly vedeny. Pouze část svazků vedených na některé disidenty byla zveřejněna. Viz například PLACÁK, P.: Ministerstvo vnitra – přísně tajné: Ze spisu, který na Petra Placáka vedla Státní bezpečnost. In: *Revolver Revue*, 1999, č. 39, s. 335–359; DRDA, A.: Ze spisu, který Státní bezpečnost vedla na Jana Placáka. In: *Revolver Revue*, 1998, č. 38, s. 350–374; viz též úvahu DRDA, A.: Nad spisem, který vedla Státní bezpečnost na Jana Placáka. In: *Tamtéž*, s. 346–349. Viz dále REJŽEK, J.: Pár slov úvodem: Agenturní svazky StB „Úderník“ a „Kobra“ (ze spisů vedených na Jiřího Mrázka). In: *Tamtéž*, s. 317–346. Svazek na Jana Kavana vydali VALACHOVSKÝ, J. – BOK, J.: *Kato: Příběh opravdového člověka*. Praha, J. W. Hill 2000. Seznam osob, které si Státní bezpečnost vytipovala nebo kteří s ní tou či onou formou spolupracovali, uveřejnil P. Cibulka. Viz *Cibulkovy seznamy spolupracovníků StB*. 1. díl. Brno 1999. 2. díl: Organizovaný zločin. Necenzurované noviny 2000. Kniha vyvolala značný rozruch, ukázalo se, že záznam v seznamu nevypovídá o skutečné činnosti. Řada lidí se bránila soudně a mnozí nespravedlivě obvinění veřejně, například SALIVAROVÁ, Z.: *Osočení: Dopisy lidí ze seznamu*. (Vybrala a uspořádala Z. Salivarová-Škvorecká.) Toronto, Sixty-Eight Publ. 1993; FODOR, J. – ŠKVORECKÝ, J.: Seznam 1–2. In: *Literární noviny*, roč. 3, č. 33, s. 16 a č. 34, s. 16; KAVAN, J.: *Spravedlnost s náhubkem*. Brno, Doplněk 1996; ŠTERN, J.: Potřebujeme Výbor na obranu nespravedlivě skandalizovaných? In: *Listy*, roč. 22 (1992), č. 2, s. 47–48; MACKOVÁ, H.: Jak jsem se stala agentkou StB. In: *Český bratr*, roč. 68 (1992), č. 11, s. 166. Problematikou církve se v této souvislosti zabýval VLK, M.: Církev a lustrace. In: *Katolický týdeník*, roč. 3 (1992), č. 21, s. 1, 8. Kontrarozvědkou a tajnými spolupracovníky se zabývali GULA, M.: Vývoj typů spolupracovníků kontrarozvědky StB ve směrnících pro agenturní práci. In: *Securitas Imperii*, 1994, č. 1, s. 6–17; GULA, M. – VALIŠ, Z.: Vývoj typologie svazků v instrukcích pro jejich evidenci. In: *Securitas Imperii*, 1994, č. 2, s. 117–150. K metodám získávání tajných spolupracovníků viz též VODÁKOVÁ, A. – MAŘÍKOVÁ, H.: *Problém normativity...* (viz pozn. 142).

¹⁵⁶ K tomuto problému viz ŠITLER, J.: Cenzura v předlistopadovém Československu. In: *Dějiny a současnost*, roč. 20 (1998), č. 6, s. 33–38; GRUŠA, J.: *Cenzura a literární život mimo masmédiá*. Praha, ÚSD 1992; TOMÁŠEK, D.: *Pozor cenzurováno! Aneb ze života soudružky cenzury*. Praha, MV ČR 1994.

možností, které jim zůstávaly. Proto vedení KSČ jednak provedlo personální změny na klíčových místech masmédií, jednak zastavovalo časopisy podporující obrodný proces a reformisty. Nejdůležitějším prostředkem byla televize, jejíž pracovníci se i po okupaci snažili o objektivní informování veřejnosti a podporu reformistů.¹⁵⁷ Teprve po dvou letech se Husákovu vedení podařilo prosadit v televizi „vedoucí úlohu strany“ a přeměnit ji pomocí legislativních a personálních opatření ve svůj mocensko-politický a propagandistický nástroj.¹⁵⁸ Proces normalizace samozřejmě zasáhl i Československý rozhlas.¹⁵⁹

Konzumní socialismus

Po zlomení odporu obyvatelstva a likvidaci opozice v roce 1972 muselo mocenské centrum formulovat svou politiku vůči společnosti. Její základní rysy byly stanoveny již v období formování *normalizačního* režimu, kdy reagovala na obrodný proces. Hlavním cílem bylo zabránit jeho opakování v jakékoliv formě, a proto museli být reformisté zbaveni vlivu na veřejné záležitosti, což se stalo prostřednictvím čístek. Nové vedení KSČ nedůvěřovalo ani společnosti, neboť její značná část obrodný proces aktivně podpořila. Celou ji ovšem nemohlo zahnat do ghetta, neboť ji potřebovalo, aby systém vůbec mohl existovat; zvolilo proto takový postup, jehož důsledkem bylo vyloučení občanů z rozhodování o veřejných záležitostech. Nejdříve se zaměřilo na ovládnutí všech organizací umožňujících občanům ovlivňovat politický život a potlačilo všechny zárodky občanské společnosti, které vznikaly v roce 1968. Smyslem bylo odpolitizování

¹⁵⁷ *Normalizační proces v Československé televizi* analyzuje CYSAŘOVÁ, J.: *Televize a totalitní moc 1969–1975*. Ediční řada Materiály, studie, dokumenty, č. 10. Praha, ÚSD 1998. (Mimo jiné se zabývá čistkami, změnami v programu, zvláště v publicistice, ohlasem jednotlivých pořadů u diváků.)

¹⁵⁸ Podstatné změny nenestaly ani po nástupu M. Gorbačova a glasnosti; publicistika byla stále pod přísnou kontrolou vedení strany a pouze v umělecké tvorbě došlo k jistému uvolnění. Viz CYSAŘOVÁ, J.: *Československá televize v období zániku komunistického režimu a vítězství demokratické revoluce: 1985–1990*. Ediční řada Materiály, studie, dokumenty, č. 14. Praha, ÚSD 1999. (Věnuje pozornost také listopadovým událostem v televizi a přechodu jejího řízení do rukou sil spjatých s Občanským fórem.)

¹⁵⁹ JEŠUTOVÁ, E. – NOVÁKOVÁ, J.: *Normalizace v Československém rozhlase*. Ediční řada Materiály, studie, dokumenty, č. 11. Praha, ÚSD 1998. (Autorky mj. analyzují strukturu vysílání, programovou přestavbu a sledovanost jednotlivých pořadů.) Ze studie je patrné, že ovládnutí sdělovacích prostředků nebylo pro KSČ snadné a trvalo poměrně dlouho.

a neutralizace společnosti. Na druhé straně muselo dbát o to, aby tento postup nedonutil občany aktivně hájit své zájmy a ponechal jim prostor pro nějakou formu seberealizace v soukromé sféře. Tuto strategii vyjádřilo heslo „Kdo nejde s námi, jde proti nám“, které velmi zužovalo sociální základnu, o níž se mohl *normalizační* režim opírat a na kterou se mohl spoléhat.

Úspěšnost této politiky závisela samozřejmě i na samotných občanech. Po porážce obrodného procesu ztratili víru v reformovatelnost socialismu, ba v sám socialismus, propadli hluboké depresi a postupně přestali věřit v nápravu nově nastolených poměrů. Pod tlakem mocenských orgánů sami rezignovali na účast ve veřejném životě, vzdávali se demokratických vymožeností a svobod, úchlýlili se do soukromí a přizpůsobili se tak životu v „reálném socialismu“.¹⁶⁰

Protože za této situace přestávala hrát ideologie roli – režim netrval na tom, aby mu lidé věřili, stačilo, když plnili rituály, když se k němu veřejně přihlašovali¹⁶¹ –, hlavním faktorem ve vztahu k obyvatelstvu byla orientace na konzumní společnost, „gulášový socialismus“. Jeho podstatou bylo zabezpečení jisté životní úrovně a sociálních jistot,¹⁶² což ovšem záviselo na výkonnosti ekonomiky.

Hospodářský a sociální vývoj

Základním předpokladem fungování *normalizačního* režimu bylo soustředění nejen veškeré politické, ale i ekonomické moci v rukou úzké skupiny nejvyšších

komunistických funkcionářů. Podmínkou bylo jednak zrušení ekonomických reform, jak se začaly realizovat v roce 1968, a návrat k centrálně plánovanému hospodářství,¹⁶³ jednak personální opatření prostřednictvím čistek. Důsledkem byla rozsáhlá výměna odborníků, která zasáhla především střední generaci v období největší tvůrčí aktivity. Na místa propuštěných nastupovali lidé méně kvalifikovaní – neboť pro výkon funkce se předpokládala loajalita k režimu, nikoli odbornost – či mladí nezkušení pracovníci, což mělo vliv na kvalitu řízení ekonomiky na všech stupních.¹⁶⁴ Systém centrálně plánovaného hospodářství nemohl natrvalo zajistit růst hospodářství a tzv. nedostatková ekonomika¹⁶⁵

163 Proces od reformy k centrálně plánovanému hospodářství sleduje KALINOVÁ, L.: *K sociálním dějinám Československa v letech 1969–1989*. Studie z hospodářských dějin, č. 12. Praha, Vysoká škola ekonomická 1999.

164 Viz KALINOVÁ, L.: *Sociální vývoj Československa 1969–1989...* (viz pozn. 160). (Autorka dále upozorňuje, že návrat k centrálně plánovanému systému znamenal odklon od tendencí probíhajících ve světě, a tím i prohloubení propasti v ekonomické a civilizační úrovni mezi námi a vyspělými zeměmi.) Viz též KALINOVÁ, L.: *K sociálním dějinám Československa v letech 1969–1989...* (viz pozn. 163).

165 Funkční vady systému a jejich vliv na výkonnost ekonomiky v období *normalizace* analyzoval TUREK, O.: *Podíl ekonomiky...* (viz pozn. 110). (Zabývá se také podílem ekonomiky na pádu komunismu, tj. reakcí občanů na tyto nedostatky.) Viz dále TUREK, O.: *Plánované hospodářství*. In: *Proč jsme v listopadu vyšli do ulic...* (viz pozn. 110), s. 53–76; ŠULC, Z.: *Československé hospodářství v podmínkách centrálního plánování: Vývoj čtený a skutečný: Hospodářský a sociální vývoj Československa (1945–1992)*. In: *Acta oeconomica pragensia*, roč. 1 (1996), č. 3, s. 151–188; MLČOCH, L.: *Srovnání čsl. podnikatelské sféry*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1990. (Analyzuje funkci podniku v systému centrálního plánování.); MENCL, V.: *Problémy normalizační ekonomické politiky a vnějšího postavení Československa*. In: *Křižovatky 20. století...* (viz pozn. 112), s. 336–354; PRŮCHA, V. (ed): *The System of Centrally Planned Economies in Central-Eastern and South-Eastern Europe after World War 2 and the Causes of its Decay*. In: *International Pre-Congress Conference*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1994; PRŮCHA, V.: *Postwar Economic Planning in Czechoslovakia*. In: *Hospodářské dějiny*, roč. 18 (1990), s. 161–170; PRŮCHA, V.: *Continuity and Discontinuity in the Economic Development of Czechoslovakia, 1918–1991*. In: *Central Europe in the Twentieth Century*. (Ed. A. Teichová.) Brookfield 1997, s. 23–36. K otázce významu ekonomiky ve vztazích Čechů a Slováků viz studii PRŮCHA, V.: *Economic Development and Relations 1918–1989*. In: *The End of Czechoslovakia*. (Ed. J. Musil.) Budapest – New York – London, Central European University 1995, s. 40–76; dále PRŮCHA, V.: *Equalization of the Economic Levels Between Slovakia and the Bohemian Lands in the Years 1918–1989*. In: *Challenges of the Economic History*. (Ed. T. Csató.) Budapest 1996, s. 207–219. Údaje o hospodářském vývoji přináší KAPLAN, K.: *Sociální souvislosti krizí komunistického režimu 1953–1957 a 1968–1975*. Ediční řada Sešity ÚSD, sv. 9. Praha, ÚSD 1993; TUREK, O.: *Podíl ekonomiky na pádu komunismu...* (viz pozn. 110). Viz též *K hospodářským a sociálním dějinám 19. a 20. století*. Opava, Slezský ústav ČSAV 1991; OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110).

160 O mentalitě obyvatelstva neexistují dosud podrobnější studie, které by se opíraly o rozsáhlejší pramenou základnu. Určité obecné závěry přináší OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110); KALINOVÁ, L.: *Sociální vývoj Československa 1969–1989*. Ediční řada Materiály, studie, dokumenty, č. 12. Praha, ÚSD 1998; ALAN, J.: *Normales Leben unter annormalen Verhältnissen: Die tschechische Gesellschaft in den siebziger und achtziger Jahren*. In: *Der Riss im Raum*. Berlin, Verlag der Kunst 1995, s. 94–101. Ojedinělým svědectvím o mentalitě dělnické třídy je ŠULCOVÁ, O.: *Záhada červeného křesla a jiné povídky*. Praha, Troja 1999. (Její význam je v autenticitě, neboť autorka si zaznamenávala rozhovory se spolupracovníky a své dojmy z dělnického prostředí.)

161 Ani této problematice nevěnovali dosud badatelé odpovídající pozornost, a pokud se jí zabývali, pak opět jen v obecné poloze. Viz například OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110); FIALA, P. – HOLZER, J. – MAREŠ, M. – PEJŠA, P.: *Komunismus v České republice...* (viz pozn. 127).

162 Někteří badatelé charakterizují vztah mezi mocí a obyvatelstvem jako společenskou smlouvu; tato otázka dosud nebyla zpracována v odpovídající míře. Zabývali se jí ŠIMEČKA, M.: *Obnovení pořádku...* (viz pozn. 109); OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110); OTÁHAL, M.: *K některým otázkám dějin tzv. normalizace...* (viz pozn. 111).

ovlivnila nejen sociální postavení jednotlivých společenských vrstev, ale i vztahy mezi lidmi.

Poměr *normalizační* moci k obyvatelstvu byl založen nejen na zabezpečení jisté životní úrovně, ale i sociálních jistot.¹⁶⁶ V období formování režimu hrála sociální politika klíčovou roli,¹⁶⁷ její výsledky byly příznivé a přispěla tak podstatně k stabilizaci poměrů v zemi.

Hospodářské potíže se začaly stupňovat zvláště od počátku 80. let a nutily vedení KSČ k pokusům o reformu centrálně plánovacího systému.¹⁶⁸

I když ekonomika byla důležitou součástí strategie *normalizačního* vedení, nevěnovala historiografie hospodářskému vývoji odpovídající pozornost; zejména nebyly dosud analyzovány příčiny poklesu výkonnosti hospodářství na přelomu 70. a 80. let ani jeho neschopnost zajišťovat základní požadavky obyvatelstva, což vedlo k oslabení jeho vazeb na *normalizační* režim. Stranou zájmu zůstaly také otázky mezinárodní dělby práce, zejména uvnitř socialistického tábora a úloha RVHP. Ani klíčová role sociální politiky, která byla základním rysem přístupu KSČ k obyvatelstvu, nebyla dostatečně objasněna.

166 Ekonomové mluví v této souvislosti i o tzv. sociálním pohodlí, kam patří jevy jako možnost nedodržovat pracovní dobu, odcházet z pracoviště za nákupy, nepodávat plný pracovní výkon. Viz TUREK, O.: Výkonnost ekonomického systému a sociální pohodlí. In: *Politická ekonomie*, roč. 36 (1998), č. 8, s. 915–927.

167 Viz citované práce zejména L. Kalinové (viz pozn. 159) a K. Kaplana (viz pozn. 164). (Oba autoři přinášejí řadu údajů ke mzdám, rozdělovacím a přerozdělovacím procesům, úrovni služeb, bydlení, zdraví, životnímu prostředí, vzdělání, vybavení domácností, bytové výstavbě, výši důchodů, společenské spotřebě atd.)

168 Přehled a charakteristiku těchto reforem podal ŠULC, Z.: *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno, Doplněk 1996. Viz dále KOMÁREK, V. a kol.: *Prognóza a program*. Praha, Academia 1990; *Československo na rozcestí: Zpráva o stavu národního hospodářství a možnostech jeho nápravy*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1989. Vlivem sovětské okupace na vývoj ekonomiky se zabýval LOJÍN, J.: *Hospodářské důsledky sovětské okupace Československa 1968–1991*. Ediční řada Materiály, studie, dokumenty, č. 8. Praha, ÚSD 1995.

SPOLEČNOST

Pro pochopení *normalizace* je stěžejní analýza chování obyvatelstva, které se přizpůsobilo reálnému socialismu¹⁶⁹ a své uplatnění hledalo v soukromé sféře. Zejména sociologové, ale i historici věnovali pozornost některým společenským jevům, které byly typické pro *normalizaci* nebo tehdy nabývaly specifického politického charakteru.¹⁷⁰

169 O reálném socialismu viz SLÁDEK, Z.: Der tschechische Realsozialismus... (viz pozn. 110), s. 109–120. O destrukci společnosti a jejím přetváření podle ruského vzoru viz DOLEŽAL, B.: Na okraj pátého výročí. In: *Střední Evropa*, roč. 10 (1994), č. 44–45, s. 15–19. K této otázce viz také OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110); WHEATON, B. – KAVAN, Z.: *The Velvet Revolution: Czechoslovakia 1988–1991*. Boulder, Westview Press 1992. Mentalitou obyvatelstva se zabýval také LOEWENSTEIN, B.: Od srpna k listopadu. In: *Přítomnost*, roč. 1 (1990), č. 5, s. 6. (Autor dále upozorňuje na rozdíl mezi 50. lety, kdy existovala víra v socialismus, a *normalizaci*, kdy převážil cynismus.) K této problematice se vyslovil také V. Havel v novoročním projevu z roku 1990 – viz HAVEL, V.: People, Your government has returned to You. In: *Journal of Democracy*, roč. 1 (1990), č. 2, s. 99–105. (Upozornil především na morální úpadek, na ztrátu víry v takové hodnoty, jako je láska, přátelství atd.)

170 Například úlohou rodiny se zabýval MOŽNÝ, I.: *Proč tak snadno...* (viz pozn. 107). (Autor osvětluje, jak rodiny reagovaly na nové poměry, jaký vztah zaujaly k disidentům, a na jejich ekonomický význam.) Dále viz HOFFMANN-NOWOTNY, H. J.: Budoucnost rodiny. In: *Současné problémy rodiny*. Praha, VÚSRP 1988, s. 136–200; KELLER, J.: Návrat opevněných domácností? In: *Listy*, roč. 25 (1995), č. 6, s. 148–150. Závažným problémem byla také tzv. chalupářská subkultura, jíž se zabývali mj. ZÍDEK, P. – HOLUB, P.: Češi na cestách: Jak trávíme dovolenou. In: *Respekt*, roč. 7 (1995), č. 32, s. 9–11; LIBROVÁ, H.: Decentralizace osídlení – vize a realita. 1. Vize, postoje k venkovu a potenciální migrace v ČR. In: *Sociologický časopis*, roč. 32 (1996), č. 3, s. 285–296. 2. Decentralizace v České republice. In: *Tamtéž*, roč. 33 (1997), č. 1, s. 27–40; Politický význam chalupářství analyzovali OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110); KALINOVÁ, L.: *Základní podmínky a charakteristika vývoje sociální struktury čs. společnosti v 70. a 80. letech*. Praha, Ústav sociálně politických věd 1993. (Autorka také shromáždila statistické údaje o vlastnictví chat, chalup a osobních aut.); KALINOVÁ, L.: *Sociální vývoj Československa 1969–1989*. Praha, Ústav sociálně politických věd. Viz též KAPLAN, K.: *Sociální souvislosti...* (viz pozn. 165). Předmětem zájmu sociologů byly také některé specifické otázky, viz například ŠMÍDOVÁ, O.: Byty za (post)totality. In: *Sociológia*, roč. 25 (1993), č. 6, s. 573–583; ANDRLE, A.: Úroveň bydlení v Československu, Maďarsku

K poznání postojů a mentality obyvatelstva přispívá výzkum každodennosti, který vyžaduje uplatnění nových metodologických postupů, což není silnou stránkou české historiografie soudobých dějin. Přesto již existují některé práce, které se tímto tématem zabývají;¹⁷¹ četné poznatky obsahují i paměti, rozhovory či práce založené na metodě orální historie.¹⁷²

Obyvatelstvo pochopitelně netvořilo jednotný politický celek a jednotlivé vrstvy zaujímaly k normalizačnímu režimu odlišné postoje.¹⁷³ Zájem historiků

- a Polsku 1980–1990. In: *Statistika*, 1993, s. 120–126; SLEPIČKA, A.: *Přeměna venkova (venkov našeho věku)*. Praha 1989; BLAŽEK, B.: *Dobročinnost: Skryté souvislosti*. In: *Kritická příloha Revolver revue*, 1996, č. 4, s. 141–150; HIRŠL, M.: *Příjmy mladých domácností v Československu (1970–1988)*. In: *Demografie*, roč. 33 (1991), č. 3, s. 222–229. Někteří badatelé věnovali pozornost také sociopatologickým jevům. Viz například ANONYMUS PRAGENSIS: *Sociopatologie české společnosti*. In: *Listy*, roč. 18 (1988), č. 5, s. 48–54; WEISS, P. – HOLUB, P.: *Česká sexuální inventura: Jsme mravnější než dřív?* In: *Respekt*, roč. 7 (1996), č. 16, s. 9–11; Morální náročnost života v situaci totality a po r. 1989: Anketa 2. In: *Souvislosti*, 1993, č. 3, s. 114–120.
- 171 Například ALAN, J.: *Normales Leben...* (viz pozn. 160); ALAN, J. a kol.: *Československá společnost po dvaceti letech*. In: *Sociologický časopis*, roč. 26 (1990), č. 3, s. 129–145; PECKA, E. – PECKA, J. – UNGR, V.: *Každodennost koncem 60. let: Tři regionální sondy*. Praha, ÚSD 1992; *Lesk a bieda každodennosti*. Bratislava, Smena 1990; ŠMAHEL, F.: *Genausou haben wir es erlebt: Vorläufige Rückblick auf die Ära der „Normalisierung“ vom August 1968 bis November 1969*. In: *Překračování hranic aneb Zprostředkovatel Bedřich Loewenstein*. (K vydání připravil V. Prečan aj.) Praha – Brno, ÚSD – Doplněk 1999. O každodenním životě disidentů podává svědectví též KYNCL, K.: *Po jaru přišla zima aneb Zamyšlení nad vlastní knížkou o Chartě 77*. Praha, Artservis 1990.
- 172 Kromě děl uvedených v části Prameny viz také RUML, Jiří: *Hodně opožděné reportáže: Třináct životů, také kus mého*. Praha, Novinář 1990. Viz též statě, které vznikaly v období normalizace, například RUML, Jiří: *Dialogy s mocí*. Praha, Fortuna 1995; KAUTMANN, F.: *Jak jsme s Jackem hledali svobodu*. Praha, Primus 1996. (Texty jsou cenné pro svou autentičnost.) Přínosné je také svědectví z exilu, viz například Jsem český novinář: Rozhovor s A. J. Liehmem. (Ptal se J. Patočka.) In: *Literární noviny*, roč. 10 (1999), č. 39, s. 5. Cenným pramenem jsou zvláště životopisná vyprávění, viz např. OTÁHAL, M. – VANĚK, M.: *Sto studentských revolucí...* (viz pozn. 49); KONOPÁSEK, Z. (ed.): *Otevřená minulost...* (viz pozn. 69).
- 173 O rozdělení společnosti na nomenklaturu, nerovnoprávné občany, z nichž se formovala opozice, a většinu obyvatelstva, nazývanou také mlčící většinou, viz OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110); MĚCHÝŘ, J.: *Velký převrat či snad sametová revoluce?* Několik informací, poznámek a komentářů o naší takřečené něžné revoluci a jejích osudech 1989–1992. Praha, Progetto 1999. (Autor upozorňuje na existenci tzv. šedé zóny.) O tomto problému viz také OTÁHAL, M.: *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu...* (viz pozn. 38); ŠIKLOVÁ, J.: *Šedá zóna a budoucnost disentu*. In: *Reportér*, roč. 5 (1990), č. 5, příloha s. IX–XV; REJŽEK, J.: *Šedá zóna*. (Rozhovor s Petruškou Šustrovou.) In: *Revolver Revue*, 1998, č. 31, s. 217–236; MERTL, V.: *Tvůrčí rozpětí a přesahy šedé zóny*. In: *Proglas*, roč. 8 (1997), č. 3, s. 42–43.

se však dosud soustředil jen na některé skupiny. Mimo pozornost zůstala dělnická třída a rolníci. Předmětem analýzy se stala především inteligence, zejména tvůrčí a studenti, opomenuty zůstaly důležité vrstvy technické inteligence a manažerů.¹⁷⁴ Umělecká a humanitní inteligence byla totiž v čistkách po roce 1969 nejvíce postižena a stále silněji na ni doléhalo omezení svobodné seberealizace a tvorby; právě ona přispěla významným způsobem k pádu komunismu.¹⁷⁵

Poznatky k této problematice obsahují také práce, které jsou věnovány nezávislé kultuře¹⁷⁶ či jednotlivým oborům umění.¹⁷⁷

- 174 O vztahu společenských vrstev k normalizačnímu režimu viz též MOŽNÝ, I.: *Proč tak snadno...* (viz pozn. 107). Stručně se o postojích technické inteligence zmínil TUREK, O.: *Zamyšlení nad strategií transformace*. Praha, Prognostický ústav ČSAV (interní publikace) 1992. (Konstatoval, že koncem 80. let přestala mít zájem na existenci reálného socialismu, i když proti němu veřejně nevystoupila.)
- 175 Viz OTÁHAL, M.: *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu...* (viz pozn. 38). (Autor sleduje diferenciaci v tvůrčích svazech, veřejně projevovanou nespokojenost umělců a vědců a založení Kruhu nezávislé inteligence; pozornost věnuje také vztahu tvůrčí inteligence k disentu.) Viz dále PŘÍHODA, P.: *Tehdy jsme neuměli odpovědět*. In: *Literární noviny*, roč. 6 (1995), č. 49, s. 4. O postojích a chování této skupiny viz dále paměti a rozhovory umělců. Společenským působením umělců a jejich odpovědností za normalizaci se zabýval KLÍMA, I.: *Kdo byl a kdo nebyl aktérem komunistické propagandy?* In: *Lidové noviny*, 25.8.1999. O perzekuci inteligence viz literaturu uvedenou v kapitole Represe.
- 176 Viz například CHALUPECKÝ, J.: *Nové umění v Čechách*. Praha, H & H 1994; CHALUPECKÝ, J.: *Třída doby: Stati o časových souvislostech a situacích kultury 1968–1988*. Praha, Votobia 1997; ŠVESTKA, J.: *Trhlina v prostoru (o českém umění za normalizace)*. In: *Kritická příloha Revolver revue*, 1996, č. 4, s. 44–51; LIEHM, A. J.: *Osudy československé kultury*. In: *Proč jsme v listopadu vyšli do ulic...* (viz pozn. 110), s. 97–112; NEŠLEHOVÁ, M.: *Klinge und Samt – informelle Strukturen in der tschechischen Kunst*. In: *Umění*, roč. 42 (1994), č. 6, s. 454–458; KOŘÁN, J.: *Všechno, co jsme v kultuře dělali, bylo politikum*. In: JARAB, J.: *Večerní rozmluvy s hosty Univerzity Palackého 1991–1996*. (Uspořádali V. Burian, T. Tichák.) Olomouc, Votobia 1998. O bytovém divadle viz kromě uvedených vzpomínek a pamětí též KYNCL, K.: *Hodně opožděné reportáže...* (viz pozn. 172); CHRAMOSTOVÁ, V.: *Vlasta Chramostová...* (viz pozn. 50).
- 177 Viz mj. JUST, V. a kol.: *Česká divadelní kultura 1945–1989 v datech a souvislostech*. Praha, Divadelní ústav 1995; *Sklep 1971–1994*. (L. Anderlíková aj.) Praha, Pražská scéna 1999; DAY, B.: *Nejasné priority českého divadla*. In: *Lidové noviny*, 8.6.1996; BRABEC, J. a kol.: *Slovník zakázaných autorů*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1991; *Normy a normalizace: Sborník příspěvků z 38. Bezručovy Opavy*. (Uspoř. J. Weindl.) Praha, Ústav pro českou literaturu 1996; JUNGSMANN, M.: *Česká próza v normalizační tísni*. In: *Česká literatura*, roč. 39 (1991), č. 2, s. 145–158. Společenskou funkci televizních seriálů se zabývali mj. PEŇÁS, J.: *Pod kuratelou seriálů*. In: *Respekt*, roč. 7 (1996), č. 10, s. 18–19; BRDEČKOVÁ, T.: *Diskrétní půvab maloburžoazie: Kýč na televizní obrazovce*. In: *Lidové noviny*, 11.5.1996. Hudbě jsou věnovány studie SMOLKA, J.: *Stínová česká hudba*

Významnou úlohu sehrála Jazzová sekce, která svého legálního postavení využívala k šíření zakázaného umění a představovala tak jeden ze zárodků občanské společnosti. Její historii a úlohu zpracoval Karel Srp, jenž v té době stál v jejím čele.¹⁷⁸

Mnohem menší pozornost se soustředila na vědeckou inteligenci, která sice neměla tak bezprostřední vliv na obyvatelstvo jako umělci, ale mohla svou prací přispět k analýze stavu společnosti a poskytnout tak podklady pro vypracování opozičního programu.¹⁷⁹ Na podzim 1989 k tomuto účelu vznikla organizace Kruh nezávislé inteligence, která se stala také jedním ze zárodků občanské společnosti.¹⁸⁰ V rozvoji vědy a ve výchově studentů mimo oficiální struktury sehrála významnou roli tzv. podzemní univerzita; její aktivity se soustředily zejména do Brna.¹⁸¹

Pro budoucnost každého systému je důležitý postoj mládeže a komunisté boj o ni prohráli.¹⁸² Její část, tj. studenti, se stala na přelomu let 1988/1989

1968–1989. In: *Hudební věda*, roč. 29 (1991), č. 2, s. 153–187; CHADIMA, M.: *Alternativa: Svědectví o českém rock and rollu sedmdesátých let: Od rekvalifikací k nové vlně se starým obsahem*. Brno 1993. O výtvarném umění viz HLAVÁČEK, L.: Totalitní umění. In: *Výtvarné umění*, 1992, č. 3, s. 65. Letům 1969–1989 jsou věnována i některá beletristická díla. Viz například VIEWEGH, M.: *Báječná léta pod psa*. Praha, Český spisovatel 1995; MUSIL, J.: *Let blanokřídleho hmyzu*. Praha, Praktik 1995; BRABCOVÁ, Z.: *Daleko od stromu*. Praha, Čs. spisovatel 1991; PLACÁK, P.: *Medorek*. Praha, Lidové noviny 1990; film D. Hanáka *Papírové hlavy*.

178 Viz SRP, K.: *Výjimečné stavy: Povolání Jazzové sekce*. Praha, Pragma 1994. Viz dále Národ český byl vždycky papežštější než papež. (Rozhovor R. Janoucha a J. Kojzara s K. Srpem.) In: *Haló noviny*, 13.9.1999; KOUŘIL, V.: *Jazzová sekce v čase a nečase: 1971–1987*. Praha, Torst 1999; DORŮŽKA, L.: *Panoráma paměti*. Praha, Torst 1997.

179 Dějiny jednotlivých vědních oborů nejsou dosud zpracovány. O významu vědy viz STRÍTECKÝ, J.: Geist und Wissenschaft im politischen Widerstand in der Tschechoslowakei. In: *Geist und Wissenschaft im politischen Aufbruch Mitteleuropas*. Wien 1991, s. 99–102.

180 Viz OTÁHAL, M.: *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu...* (viz pozn. 38).

181 Touto problematikou se zabývá DAY, B.: *Sametová filozofie: Podzemní univerzita v Československu a role Vzdělávací nadace Jana Husa v letech 1979–1989*. Brno, Doplněk 1999. (Kniha obsahuje také rozhovory s účastníky.) Viz též DAY, B.: Byli tak nadaní. (Rozmlouvala K. Čeřenská.) In: *Literární noviny*, roč. 10 (1999), č. 43, s. 5; *Podzemní univerzita: Vznik a organizace brněnských bytových přednášek a seminářů (1984–1989)*. Přednášky z filozofie a politologie. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1993; SCRUTON, R.: Stal jsem se konzervativcem. (Rozhovor vedli M. Křížek a J. Šmíd.) In: *Babylon*, roč. 5 (1995), č. 2, s. 1 a 5.

182 K problematice mládeže viz například SVÍTEK, J.: Občanská společnost a mládež v Československu 80. let. In: MANNOVÁ, E. (ed.): *Prehľad vývoja spolkového hnutia z aspektu formovania občianskej spoločnosti*. Bratislava, Sociologický ústav SAV 1991, s. 118–127; KABÁTEK, A.: Cesta mládeže k občanské společnosti. In: *Tamtéž*, s. 111–117;

politickým subjektem, dala popud k listopadovým událostem a až do vzniku Občanského fóra stála v čele revoluce.¹⁸³

Důležitou roli při přechodu obyvatelstva na protirežimní stanovisko sehrálo také životní prostředí a ekologické hnutí. Stav ovzduší v některých oblastech ohrožoval sám život a stal se jedním z podnětů k veřejnému vystoupení obyvatelstva.¹⁸⁴

K poznání názorů obyvatelstva na některé důležité politické otázky, jako například na vedoucí úlohu KSČ, socialismus apod., přispívají i výzkumy veřejného mínění z doby *normalizace*.¹⁸⁵

MORAVCOVÁ, D.: Sonda do hodnotových orientací pražské mládeže: Léta 1984–1985. In: *Pražané*. Praha, Ústav etnografie a folkloristiky ČSAV 1992, s. 54–61. K témuž problému viz i AČ, M. – GÁL, F.: Pevný bod – potřeby. In: *Lesk a bída každodennosti...* (viz pozn. 171), s. 20–25. K organizacím mládeže viz mj. VOJTA, J.: Jak přeložit „Outward board“: Hravost a kreativita by mohly být novým českým vývozním artiklem. In: *Respekt*, roč. 9 (1998), č. 51, příloha s. I–X. (Stručná historie Prázdninové školy v Lipnici.) O aktivitách mládeže viz MLYNÁŘ, V.: Konec diskuse? In: *Lidové noviny* (samizdat), roč. 2 (1989), č. 4, s. 7.

183 K studentskému hnutí a k nezávislým studentům viz OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110); OTÁHAL, M. – VANĚK, M.: *Sto studentských revolucí...* (viz pozn. 49); PLACÁK, P.: Mýty sedmnáctého listopadu. In: *Babylon*, roč. 5 (1995), č. 2, s. 6. Na tento článek reagoval OTÁHAL, M.: K úloze sedmnáctého listopadu. In: *Tamtéž*, roč. 5 (1996), č. 6, s. 7.

184 Tomuto problému se věnoval především M. Vaněk, viz například VANĚK, M.: *Nedalo se tady dýchat: Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989*. Ediční řada *Historia Nova*, sv. 9. Praha, ÚSD a Maxdorf 1996. (Zabývá se ekologickými aktivitami občanů, vztahem disentu a vedení KSČ k ekologii.); VANĚK, M.: O některých problémech ekologického hnutí v českých zemích před rokem 1989. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2 (1995), č. 1, s. 42–57; VANĚK, M.: Předehra k 17. listopadu: Ekologické demonstrace v Teplicích. In: *Historické studie...* (viz pozn. 130), s. 223–232; VANĚK, M.: Porobená příroda. In: *Proč jsme v listopadu vyšli do ulic...* (viz pozn. 110), s. 133–154. (Zde stručně shrnul dosavadní poznatky o této problematice v širších společenských souvislostech.) O situaci v této oblasti viz také *Životní prostředí České republiky: Vývoj a stav do konce roku 1989*. Praha, Academia 1990.

185 Výsledky těchto výzkumů zpracoval VANĚK, M.: *Veřejné mínění o socialismu*. Ediční řada *Historia nova*, sv. 5. Praha, ÚSD a Maxdorf 1994. (V první části zhodnotil výzkumy veřejného mínění jako historický pramen.) Viz dále SLEJŠKA, D. – HERZMANN, J.: *Sondy do veřejného mínění: Jaro 1968, Podzim 1989*. Praha, Svoboda 1990. Institucí, která se touto problematikou zabývala, věnoval pozornost BEČVÁŘ, J.: *Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV: 1967–1972*. Ediční řada *Materiály, studie, dokumenty*, č. 4. Praha, ÚSD 1996.

OPOZICE, DISENT

Po listopadu 1989 se problematika opozice žhavým společenským tématem nestala, vraceli se k ní však sami disidenti,¹⁸⁶ kteří ve svých úvahách vycházejí z vlastní zkušenosti a neopírají se o prameny. V tom je i přednost těchto prací, neboť vypovídají o postojích samotných aktivních činitelů opozice a současně jsou jakousi reflexí a sebereflexí.¹⁸⁷

Fenomén opozice patří k nejvíce prozkoumaným tématům *normalizace*. Na rozdíl od etapy před rokem 1969 nevznikla opozice uvnitř KSČ, ale vytvářela se mimo ni. Z dosavadního bádání vyplývá, že po skončení obrodného procesu můžeme rozeznat dvě etapy opozičního hnutí, odlišující se jak programem, tak personálně. V první etapě vznikla socialistická opozice, jejímž cílem byl návrat k polednové politice a odstranění Husákova protireformního vedení,¹⁸⁸ v druhé

186 Viz například KUČERA, V.: Disidentská křižovatka. In: *Prostor*, roč. 4 (1990), č. 3, s. 10–12; Diagnóza: Disident. (Přispěli J. Hanák, M. Rejchrt, J. Urban, J. Bok, L. Šilhanová, Č. Suchý, T. Randák, zapsali P. Procházková – J. Jiráček.) In: *Mladý svět*, roč. 34 (1992), č. 30, s. 9–15; REJCHRT, M.: Menšina v menšině aneb Kdo byl disident. In: *Rozpravy/Samenspraak*, roč. 39 (1996/1997), č. 1, s. 43–51. Dále sborník příspěvků českých disidentů a emigrantů *Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler*: Tschechische und Ostdeutsche Dissidenten, 1968/1998. (Ed. D. Liebermann, J. Fuchs, V. Wallat.) Essen, Klartext Verl. 1998. Statě k této problematice obsahuje také MANDLER, E.: *Nebát se a nekrást*: Výběr ze statí a článků z let 1995/1998. Praha, Torst 1998.

187 Například URBAN, J.: Bezmoc mocných. In: *Listy*, roč. 23 (1993), č. 5, s. 3–10. (Kriticky se zamýšlí nad otázkou, proč disidenti neuspěli po listopadu; příčinu vidí v tom, že disident nedokázal reagovat na potřeby a smýšlení společnosti.); URBAN, J.: O překročeném klacku. In: *Lettre internationale*, 1994, č. 12, s. 18. Sem patří i PITHART, P.: Intelektuálové v politice: Dvojí disident kdysi, dvojí zklamání dnes. In: *Listy*, roč. 23 (1997), č. 5, s. 11–16. (Autor přišel s teorií dvojího disidentu, tj. disidentu protestu a reflexe.)

188 K této problematice viz OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110); OTÁHAL, M.: První fáze opozice proti takzvané normalizaci... (viz pozn. 110). (Charakterizuje ji jako politickou a analyzuje programy jednotlivých skupin.) S jeho závěry polemizoval PREČAN, V.: *Novoroční filipika 1995*: Disent a Charta 77 v pojetí Milana Otáhal. Praha, ÚSD 1995. Odpověď viz OTÁHAL, M.: Filipika místo diskuse aneb vytváření mýtů. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2 (1995), č. 1, s. 93–107. O vývoji zvláště exkomunistické opozice až do své emigrace v roce 1978 psal MLYNÁŘ, Z.: *Socialistou na volné noze*. Praha, Prospektrum 1992. Obecně k otázce odporu proti totalitním systémům viz LUŽA, R.: The

zaujala klíčové místo opozice občanská, kterou nazýváme disentem. Pozornost byla věnována především jeho významu a podílu v boji proti komunistickému systému. Některé studie využívají alespoň částečně i archivní prameny, většina z nich je založena na analýze programů jednotlivých skupin, další se pokoušejí zhodnotit jejich úlohu.¹⁸⁹

Programem disentu nebo jeho podstatné části se stala i pod vlivem Helsinské konference lidská a občanská práva. V totalitním státě to byl politický požadavek, při jehož prosazování se však disent, zejména skupina kolem Václava Havla, vzdal politických prostředků; jeho přístup charakterizujeme jako „nepolitickou politiku“. Protože tento klíčový problém ovlivnil jak způsob převzetí moci, tak transformaci, a tím dostal i aktuálně politický význam, stal se předmětem zájmu jak společenských vědců,¹⁹⁰ tak zejména disidentů, ale i publi-

Resistance in the Communist Totalitarian Autocracies. In: *Geschichte und Gesetz*. (Ed. O. Molden.) Wien 1990, s. 331–339.

189 K této otázce již existuje bohatší literatura. Viz citované práce M. Otáhal. v předchozí poznámce a dále OTÁHAL, M.: Einige Anmerkungen zum Dissent in den tschechischen Ländern (1977–1989). In: *Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler...* (viz pozn. 186), s. 202–205; OTÁHAL, M.: Revolution der Intellektuellen? Die tschechischen Intellektuellen und der Totalitarismus. In: *Jahrbuch 1991/1992*. (Hrsg. W. Lepenius.) Berlin, Wissenschaftskolleg zu Berlin 1993, s. 258–272; REIMAN, M.: Poznámky o společenské situaci a disidentství minulých let. In: *Historické studie*, (viz pozn. 130), s. 168–175; MANDLER, E.: Odchod disentu do historie: Upřímná reflexe stavu disentu by prospěla celé společnosti. In: *Lidové noviny*, 5.12.1998; MANDLER, E.: Morálko go. Politiko go. In: *Střední Evropa*, 2000, č. 96, s. 109–116, č. 97, s. 114–121 a č. 98, s. 109–119, viz zvláště III. část; ELŠÍKOVÁ, M.: Pokus o pravdivý obraz disentu. In: *Lidové noviny*, 23.12.1998. Okrajově k tomuto problému viz též: MĚCHÝŘ, J.: Proměny společnosti v letech 1960–1989. In: *Proč jsme v listopadu 1989 vyšli do ulic...* (viz pozn. 130), s. 35–52; VANČURA, J.: Občan a totalitní stát. In: *Tamtéž*, s. 77–98. O disentu viz též jednotlivé příspěvky ve sborníku *Charta očima současníků...* (viz pozn. 47); PREČAN, V.: *Novoroční filipika...* (viz pozn. 188). Z hlediska filozofického analyzoval disent REZEK, P.: *Filozofie a politika křče*. Praha, Oikymen 1990.

190 Obecně k tomuto problému viz HAVELKA, M.: „Nepolitická politika“: kontexty a tradice. In: *Sociologický časopis*, roč. 34 (1998), č. 4, s. 455–465; HAVELKA, M.: Pojem „antipolitická politika“ a jeho proměny. In: *Proglas*, roč. 10 (1999), č. 3, s. 14–18. V souvislosti s analýzou filozofie a politiky V. Havla se touto otázkou zabýval TUCKER, A.: *Fenomenologie a politika*: Od Patočky k Havlovi. Olomouc, Votobia 1997. Viz též REZEK, P.: *Filozofie a politika křče...* (viz pozn. 189); MANDLER, E.: Intelektuálové na cestě k nepolitické politice: Dva fragmenty. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2 (1995), č. 1, s. 65–92. (Autor se soustředil jednak na význam nepolitické politiky pro činnost disentu, jednak se pokusil vysledovat její kořeny, které nachází u levicově orientovaných intelektuálů.); MANDLER, E.: K čemu slouží paměť? In: *Lidové noviny*, 16.11.1994. K Havlovu odmítání politiky jako nástroje dobytí moci a k úloze morálky se vyslovili VAŠÍČEK, Z.: Úskalí nepolitické politiky. In: *Přítomnost*, roč. 3 (1992), č. 21, s. 8;

cistů. Zaměřili se hlavně na otázku, jestli Havel ve svých úvahách použil pojem „nepolitická politika“ náhodně, nebo zda byla ucelenou koncepcí, a pokusili se ji charakterizovat.¹⁹¹ I když přišli s některými podněty, nepřispěli v podstatě k důkladnějšímu rozboru problému.¹⁹²

Nepolitická politika byla úzce spjatá s úlohou intelektuálů v českém disentu, proto se historikové zajímali i o tento problém.¹⁹³ Osudy jednotlivých nezávislých skupin zpracovali zatím jen autoři historických úvodů k sborníkům dokumentů vzniklých z jejich činnosti.¹⁹⁴

FIDELIUS, P.: Morálka a politika, pokušení a alibi. In: *Literární noviny*, roč. 3 (1992), č. 21, s. 1–3. Nepolitickou politiku charakterizoval na základě dosavadních studií společenských vědců o tomto problému OTÁHAL, M.: O nepolitické politice. In: *Sociologický časopis*, roč. 34 (1998), č. 4, s. 67–76. Viz dále OTÁHAL, M.: Revolution der Intellektuellen?... (viz pozn. 189); OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110). Srovnání pojetí nepolitické politiky u Masaryka a Havla viz mj. HAVELKA, M.: Budeme o problémech diskutovat nebo je personifikovat? In: *Lidové noviny*, 11.10.1994; GELLNER, E.: Cena sametu aneb Tomáš Masaryk a Václav Havel. In: *Nová Přítomnost*, 1996, č. 3, s. 2–6. K Masarykově pojetí nepolitické politiky viz mj. LOEWENSTEIN, B.: Manifest nepolitické politiky: Česká otázka po 45 letech. In: *Sociologický časopis*, roč. 31 (1995), č. 4, s. 463–471.

191 V *Lidových novinách* byla o tomto problému v roce 1994 publikována diskuse, kterou zahájil V. Havel reakcí na televizní debatu mezi M. Uhdem a V. Justem – viz HAVEL, V.: Ztráta paměti? In: *Lidové noviny*, 13.9.1994. Viz dále HAVEL, V.: Znovu o nepolitické politice. In: *Lidové noviny*, 6.3.1995, a interview v *Rudém právu* 5.12.1992. K jeho názorům se vyjádřili JUST, V.: Erinye aneb o něčem jiném. In: *Lidové noviny*, 21.9.1994; UHDE, M.: Co si pamatují. In: *Tamtéž*, 22.9.1994. Do diskuse zasáhl dále BROKL, L.: Nepolitická politika. In: *Tamtéž*, 21.9.1994; BROKL, L.: Občanská společnost. In: *Tamtéž*, 29.9.1994.

192 Vedle statí uvedených v předchozí poznámce viz dále HAVELKA, M.: Budeme o problémech diskutovat nebo je personifikovat? (viz pozn. 190); PITHART, P.: Nepolitická politika: disidentský poklesek, aneb předjímaná tradice? In: *Mosty*, 10.10.1995; KLUSÁKOVÁ, J. – PITHART, P.: *Nadoraz...* (viz pozn. 55).

193 K otázce se vyjadřují mnozí autoři zabývající se disentem. Viz například MANDLER, E.: Intelektuálové na cestě k nepolitické politice... (viz pozn. 189); OTÁHAL, M.: Revolution der Intellektuellen?... (viz pozn. 189); PITHART, P.: Intelektuálové v politice... (viz pozn. 187). Dále viz některé práce o Chartě 77.

194 Literatura je uvedena v kapitole Edice. Charakteristiku a rozbor programů jednotlivých nezávislých iniciativ podal OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110). O Obrodě psal O. Tůma, viz jeho Úvod k sborníku dokumentů *Obroda – klub za socialistickou přestavbu...* (viz pozn. 82). O další nezávislé iniciativě viz CÍSAŘOVSKÁ, B.: *Hnutí za občanskou svobodu...* (viz pozn. 82) a WEBER, D.: *Hnutí za občanskou svobodu: Jedna složka československého disentu*. Diplomová práce. Praha, FF UK 1995. O Demokratické iniciativě OTÁHAL, M.: *Čas Demokratické iniciativy...* (viz pozn. 82). O úloze a významu této nezávislé skupiny vznikla v roce 1998 diskuse, viz PLACÁK, P.: *Novinová politika*. In: *Lidové noviny*, 28.3.1998; PLACÁK, P.: O věcech politických bez

Objevily se však též příspěvky věnované detailnějším tématům z činnosti disentu¹⁹⁵ či některým speciálním otázkám.¹⁹⁶

Aktivity nezávislých skupin jsou zachyceny také v celé řadě prací věnovaných jednotlivým osobnostem z řad disentu, původci některých z nich jsou disidenti sami.¹⁹⁷

osobní dotčenosti. In: *Tamtéž*, 24.1.1998. Na jeho závěry reagoval MANDLER, E.: Obnovení historické paměti. In: *Kritická příloha Revolver Revue*, 1998, č. 11, s. 180–181; MANDLER, E.: Byli jsme před sametovým listopadem. In: *Český týdeník*, roč. 1 (1995), č. 52, s. 5; MANDLER, E.: Pohled na listopad bez oslavných emocí. In: *Tamtéž*, roč. 1 (1995), č. 92, s. 18. O skupině Československé hnutí za demokratický socialismus viz PERNES, J.: *Od demokratického socialismu k demokracii: Nekomunistická socialistická opozice v Brně 1968–1972*. Brno, Barrister & Principal 1999, a OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110); OTÁHAL, M.: *První fáze opozice proti takzvané normalizaci...* (viz pozn. 110). O úloze reformních komunistů psal KOHOUT, L.: Střeďníci aneb ÚV vyloučených z KSČ. In: *Tvorba*, 1990, č. 13, s. 6–7. O jiné významné nezávislé iniciativě viz sborník statí Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných. (Připravila P. Šustrová, přispěli A. Šabatová, J. Bělíková, Z. Hejda, V. Malý, A. Stankovič.) In: *Revolver Revue*, 1997, č. 33, s. 325–351. Seznam opozičních skupin se stručnou charakteristikou sestavil GRUNTORÁD, J.: *O nezávislých iniciativách v Československu*. Praha 1989. Stručný přehled nezávislých skupin přináší i MĚCHÝŘ, J.: *Velký převrat či snad sametová revoluce?* (viz pozn. 173).

195 Například SRP, K.: *Tři snídane s François Mitterandem*. Praha, Jazzová sekce 1998; PODHORETZ, M.: Moje válka s Allenem Ginsburgem. In: *Proglas*, roč. 9 (1998), č. 5–6, s. 35–46. (O vlivu americké neoficiální kultury na disentu.); MICHL, J.: Seifertova báseň se jmenuje Československo. (Rozhovor s doc. Josefem Míchlem o zákulisí Nobelovy ceny 1984 připravil J. Holoubek.) In: *Kmen*, roč. 3 (1990), č. 3, s. 10–11; ČERNÝ, B.: Agent chodec: O podzemní činnosti české historiografie. In: *Mladá fronta*, 23.6.1990.

196 Například PAUER, J.: Moralisch-politischer Dissents in den deutsch-tschechischen Beziehungen. In: *Welt Trends*, 1998, č. 19, s. 67–82; REIMAN, M.: Die deutsche Einheit und der tschechische Dissent. In: *Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler...* (viz pozn. 186).

197 Viz například URBANEC, J.: *Státní disident Jaromír Šavrdra*. Příspěvky k dějinám a výstavbě Ostravy a Ostravska, sv. 17. Ostrava 1995; *Petr Cibulka: Vězení svědomí*. b.m., b.n., b.r.; *Když se řekne Šabata*: Opožděný sborník k 70. narozeninám Jaroslava Šabaty. (Ed. Jan Šabata.) Brno, Doplněk 1998; JANDOUREK, J.: *V. Malý – Cesta za pravdou*. Praha, Portál 1997; ŠIMSA, J.: Božena Komárková. In: *Proglas*, roč. 8 (1997), č. 4, s. 23; *Božena Komárková a její hosté*. (Sest. J. Müller.) Brno, Eman 1991; KOSATÍK, P.: „Člověk má dělat to, nač má sílu“. Život Olgy Havlové. Praha, Mladá fronta 1997; MARKOVÁ, M.: *Olga Havlová a ty druhé: Ženy ve vnitřní emigraci*. Brno, Barrister & Principal 1996. O úloze J. Patočky viz například BEDNÁŘ, M.: Postmoderní zacházení s Janem Patočkou. In: *Literární noviny*, roč. 6 (1995), č. 7, s. 3. Dále viz KOHÁK, E.: *Jan Patočka: Filozofický životopis*. Jinočany, H & H 1993; BLASCHKE-HAHN, H.: „Leben in Wahrheit“. Betrachtungen zur Lebenswelt Jan Patočkas. In: *Bohemia*, Band 36 (1995), Heft 2, s. 407–415; CHVATÍK, I. – KOUBA, P.: Stručný životopis Jana Patočky. In: *Studia comeniana et historica*, roč. 24 (1994), č. 52, s. 9–11; DUBSKÝ, I.: *Filozof Jan Patočka*. 2.

Nejvíce pozornosti bylo věnováno Václavu Havlovi.¹⁹⁸

Součástí disentu byl i underground, jenž původně neměl politické ambice a do konfliktu s mocí se dostal svým úsilím o svobodný projev v hudbě. Tato důležitá složka odporu proti *normalizačnímu* režimu se však dosud nestala předmětem odpovídajícího zájmu české historiografie.¹⁹⁹

vyd. Praha, Oikymen 1993; KLIBAŇSKI, R.: Jan Patočka. In: *Filozofický časopis*, roč. 39 (1991), č. 1, s. 13–31; PITHART, P.: Der Philosoph als Ketzer: Kommentar zu Patočka. In: *Transit*, roč. 6 (1991), č. 2, s. 106–109.

198 Jednotliví autoři, hlavně zahraniční, se pokusili zpracovat jeho životopis nebo se zabývali jeho myšlením. Tyto práce mají rozdílnou úroveň, ne všechny byly napsány odborníky, ať již historiky či filozofy. Viz například SIMMONS, M.: *Nesmělý prezident...* (viz pozn. 59). Viz též KRAMER, A.: V. Havel by britské volby nevyhrál: Rozhovor s M. Simmonsem, autorem knihy *Nesmělý prezident*. In: *Lidové noviny*, 28.4.1993; KEANE, J.: *Politická tragédie v šesti dějstvích*. Praha, Volvox Globator 1999; TISMANEANU, V.: *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*. New York, Free Press 1992; HIPPE, M.: Identität und Verantwortung im Denken Václav Havels. In: *Bohemia*, Band 36 (1995), Heft 2, s. 298–329; GELLNER, E.: Cena sametu... (viz pozn. 189). Z českých autorů viz KRÍSEOVÁ, E.: *Václav Havel...* (viz pozn. 59). (Autorka je spisovatelka a při zpracování tohoto problému nepoužívá vědeckých metod.); KUČERA, R.: Portrét V. Havla. In: *Lidové noviny*, 26.5.1998, příloha Největší Češi 20. století. Kriticky analyzovali Havlovu filozofii, jeho pojetí disentu a přístup k realitě *normalizace* REZEK, P.: *Politika a filozofie kýče...* (viz pozn. 189); FIDELIUS, P.: Morálka a politika, pokušení a alibi... (viz pozn. 190); TUCKER, A.: Fenomenologie a politika... (viz pozn. 190). Viz dále VYSKOČIL, T.: Prezident nebo kazatel: Křesťanské motivy v morálním učení Václava Havla. In: *Respekt*, roč. 9 (1998), č. 5, s. 17. Politikou V. Havla se kriticky zabývá také E. Mandler v citovaných statích (viz pozn. 189 a 190). U příležitosti jeho 60. narozenin vyšla kniha *Milý Václave... Tvůj: Přemýšlení o Václavu Havlovi: Gratulační příspěvky významných osobností k 60. narozeninám*. Praha, Divadelní ústav 1997; podobně byly k jeho jubileu publikovány příspěvky řady autorů v *Lidových novinách* dne 28.9.1996. Kritický přehled biografii od článku v *Rudém právu* Kdo je Václav Havel z 10.3.1977 až po bulvárni tisky P. Svory a M. Rýce podal LUKÉŠ, J.: Špatně klonovaný prezident. In: *Lidové noviny*, 9.10.1999.

199 Undergroundem se zabýval již před listopadem 1989 jeho teoretik JIROUS, I. M.: *Magorův zápisník*. (Uspořádal, ediční poznámku s komentářem a bibliografií napsal M. Špirit.) Praha, Torst 1997. O hudební skupině The Plastic People of the Universe viz HLAVSA, M. – PELC, J.: *Bez ohnů je underground*. Praha, BFS 1992; JIROUS, I. M.: Pravdivý příběh The Plastic People of the Universe... (viz pozn. 149); viz též *The Plastic People of the Universe: Texty...* (viz pozn. 149). Dále PILAŘ, M.: *Underground: Kapitoly o českém literárním undergroundu*. Brno, Host 1999. (Autor věnoval pozornost jak hudebnímu, tak literárnímu undergroundu a jeho pojetí u I. Jirouse a E. Bondyho.) Undergroundem jako společenským fenoménem se stručně zabýval OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110).

Charta 77

Charta 77, jeden z nejvýznamnějších činů disentu, je specifickým československým jevem. Její vznik souvisí s celkovou situací: vzhledem k tomu, že nevzniklo masové dělnické opoziční hnutí, rozhodující úlohu v disentu hráli intelektuálové, kteří prosazovali především své požadavky. Také Charta 77 se dostala po listopadu 1989 do středu pozornosti, stala se politickou otázkou související s významem a přínosem disentu pro pád komunismu a jeho úlohou v transformaci. Pozornost jí věnovali zejména sami disidenti a chartisté, neboť pro ně byla často životním problémem; v mnoha případech jde o reflexi či sebereflexi vyjadřující osobní názor, který byl často ovlivněn postavením a úlohou autora v tehdejšímu dění.²⁰⁰

200 Kritický postoj k Chartě 77 zaujali zejména představitelé Demokratické iniciativy, například MANDLER, E.: Odchod disentu do historie... (viz pozn. 189); MANDLER, E.: O hrdinech a těch druhých. In: *Kritická Příloha Revolver Revue*, 1997, č. 8, s. 218–230. (Autor v těchto statích upozorňuje na radikalismus Charty 77, politickou naivitu, její morální zaměření, neschopnost působit jako politická skupina.) Viz též DOLEŽAL, B.: Dvojitý selhání: Od demokratického socialismu k demokratickému kapitalismu. In: *Respekt*, roč. 9 (1997), č. 42, s. 20. Kladné hodnotí Chartu 77 například HOFFMAN, I.: Hledání společného jmenovatele. In: *Literární noviny*, roč. 7 (1997), č. 3, s. 1; PITHART, P.: Charta – pohled vzhůru. In: *Listy*, roč. 27 (1997), č. 1, s. 11–12. (Zdůrazňuje mravní význam Charty 77.) Příspěvky tohoto druhu, z nichž mnohé mají zcela osobní, vzpomínkový charakter, jiné se pokoušejí o reflexi disentu, obsahuje sborník *Charta 77 očima současníků...* (viz pozn. 47) – viz například VRBA, T.: Politické gesto nebo existenciální čin?, s. 199–202; KUSÝ, M.: Havlovi, s. 87–88; URBÁNEK, Z.: Charta 77, s. 183–186; MEDEK, I.: Pokus o odpověď, s. 102–105; MACHOVEC, M.: Máme oslavovat dvacáté jubileum Charty?, s. 95–102; HOLUBOVÁ, M.: Trojitý význam Charty, s. 42; ŠIKLOVÁ, J.: Charta jako symbol rezistence, s. 155–159; BENDOVÁ, K.: Význam Charty, s. 21–25; KLÍMOVÁ, H.: Kdo ta práva naplní?, s. 83–85; PELIKÁN, J.: Charta 77 nás vrátila do Evropy, s. 122–127; JANÁT, B.: O trvalosti ideje Charty 77, s. 63–66; PALOÚŠ, M.: Uzavřená minulost, nebo živé dědictví?, s. 111–120; LUKÉŠ, K.: Lidé v Chartě 77, s. 93–95. K některým speciálním otázkám se vyslovili v téže sborníku ŠUSTROVÁ, P.: Charta 77 a socialismus, s. 174–180; HROMÁDKOVÁ, A.: Předpoklady obnovy právního řádu, s. 43–46; dále JANÁT, B.: Smysl Charty 77 – otevřená otázka. In: *Listy*, roč. 22 (1992), č. 2, s. 16–19; ŠILHÁNOVÁ, L.: Charta 77 – škola tolerance a občanské společnosti. In: *Letní škola tolerance 1999*. Praha, Středisko pro výchovu k lidským právům EIS UK 1999, s. 31–33; DIENSTBIER, J.: Das Vermächtnis der Charta und Deutschland. In: *Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler...* (viz pozn. 186), s. 206–210. O chartistech psal, Chartou 77 a jejím významem se zabýval také SVITÁK, I.: Smysl Charty 77. In: *Dialektika dějin*. Köln, Index 1989, s. 148–154. Stručnou charakteristiku Charty 77 obsahuje také stať CHUDOŽILOV, P.: Ad. Andrej Stankovič: Falešné a pravé oběti a imunita prominentů. In: *Kritická Příloha Revolver Revue*, 1998, č. 12, s. 162. Viz dále ŠTERN, J.: Před deseti lety. In: *Listy*, roč. 26 (1996), č. 6, s. 46–48. Každodenní život

Vzhledem k významu Charty 77 je pochopitelné, že se tomuto fenoménu věnovali i publicisté, kteří se ve svých statích opírali o část dosavadní literatury.²⁰¹

Charta 77 jako jeden z mezníků ve vývoji disentu i státu nemohla přirozeně zůstat mimo pozornost historiků. Většina studií věnovaných tomuto problému se opírá především o program a vnitřní diskuse Charty 77 a jen v malé míře využívá dokumentů jiného druhu. Přesto jsou podstatným přínosem pro zhodnocení jejího významu a úlohy ve společnosti.²⁰²

chartisty zachycuje VANĚČEK, F.: *Deník chartisty anebo co se stalo v kraji zvykem*. Praha, Primus 1992. Postavení chartistů v regionu – Plzeň – zaznamenává THOMA, J.: Podstatnou část chartistů tvořili dělníci. (Rozhovor J. Machonina.) In: *Revolver Revue*, 1997, sv. 33, s. 201–208.

201 Například PEŇAS, J.: Právo na revoltu. In: *Respekt*, roč. 8 (1997), č. 1–2, s. 2; ŠTENCL, R.: Šestnáct dlouhých let. In: *Tamtéž*, roč. 3 (1992), č. 47, s. 7–8; BREZINA, I.: Ztroskotanci po dvaceti letech. In: *Reflex*, roč. 7 (1997), č. 1, s. 28–37 (zde jsou i krátké rozhovory s některými chartisty); PŘÍHODA, P.: Tehdy jsme neuměli odpovědět. In: *Literární noviny*, roč. 6 (1995), č. 49, s. 4; Charta 77: Pět set proti realitě. In: *Svědectví*, roč. 23 (1990), č. 89–90, s. 199–225. O výklad Charty 77 včetně Havlovy koncepce se pokusil také novinář P. Husák, který ji jednoznačně oceňuje, nevyčerpává však dosavadní literaturu – viz HUSÁK, P.: *Česká cesta k svobodě: Revoluce či co?* Praha, Volvox Globator 1999.

202 Chartě 77 věnoval pozornost V. Prečan již před listopadem 1989. Po tomto datu se jí zabýval především ve své *Novoroční filipice...* (viz pozn. 188), v níž polemizoval s názory M. Otáhalu a na rozdíl od něj ji hodnotil jednoznačně pozitivně; v podobném duchu se nesl i jeho projev v lednu 1997 na společenském večeru k jejímu 20. výročí nazvaný *Minulost a dědictví Charty 77* (byl publikován v příloze k sborníku *Charta očima současníků...* (viz pozn. 48), a vyšel také anglicky pod názvem *Charta 77: Its Past and Legacy*. Praha, ÚSD 1997). Na Prečanovu Novoroční polemiku reagovali OTÁHAL, M.: Filipika místo diskuse aneb vytváření mýtů... (viz pozn. 188); MANDLER, E.: Byli jsme před sametovým listopadem. In: *Český týdeník*, roč. 1 (1995), č. 52, s. 5. K Chartě 77 se vyslovil také PREČAN, V.: Charta 77 stále ještě mnoho lidí dráždí. (Rozhovor s M. Šíškou.) In: *Právo*, 8.2.1997; PREČAN, V.: Minulost a dědictví Charty 77. In: *Tvar*, roč. 8 (1997), č. 3, s. 11–12. Soustavně se Chartou 77 zabýval MANDLER, E.: Intelektuálové na cestě k nepolitické politice... (viz pozn. 190); MANDLER, E.: Morálko, go. Politiko, go... (viz pozn. 189). (Autor se v těchto studiích zaměřil též na vysledování jejích ideologických a filozofických kořenů a souvislostí s levicovým myšlením; zabýval se také otázkou, jakou roli hrála morálka v Chartě 77.) Na Chartu 77, její vznik, činnost, význam, strategii a vnitřní diskusi v prvním roce její existence a další zaměření se soustředil OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110). Viz dále MĚCHÝŘ, J.: *Velký převrat či snad sametová revoluce?* (viz pozn. 173); MĚCHÝŘ, J.: Charta 77. In: *Dějiny a současnost*, roč. 19 (1997), č. 1, s. 2–6. (Autor si zde všímá mj. hlavní činnosti Charty 77, tj. vydávání dokumentů, a nepolitické politiky, která významně ovlivnila její přístup k realitě.) Viz dále ALAN, J.: Normales Leben unter annormalen Verhältnissen... (viz pozn. 160); a WHEATON, B. – KAVAN, Z.: *The Velvet Revolution...* (viz pozn. 169). Závěrečnou fází

Na vztah Charty 77 k veřejnosti a její ohlas se soustředila i anketa uskutečněná sociologickým týmem v roce 1993;²⁰³ jiný výzkum založený na metodě orální historie realizovaly v roce 1996 I. Christlová a K. Jechová.²⁰⁴

V souvislosti s 20. výročí Charty 77 odpovědělo na diferencované otázky položené jejím signatářům i nesignatářům 27 prvních a 14 druhých.²⁰⁵

Důležitou institucí Charty 77 byli mluvčí, kteří ji reprezentovali a podepisovali vydávané dokumenty. Jejich významu a úloze zatím nebyla věnována dostatečná pozornost.²⁰⁶ K pochopení charakteru Charty 77 a jejího vlivu na

v jejím vývoji se zabýval VANČURA, J.: Poslední léta Charty 77. In: *Charta očima současníků...* (viz pozn. 169), s. 191–192. Rozpory v Chartě zkoumal PALOUSH, M.: Poznámky ke generačním sporům v Chartě 77 v druhé polovině osmdesátých let. In: *Dvě desetiletí před listopadem '89*, s. 35–44. Některými speciálnějšími problémy se zabývali JIČÍNSKÝ, Z.: *Charta 77 a právní řád*. Brno, Doplněk 1995; SKILLING, G. H.: Charta 77 v mezinárodních souvislostech. In: *Charta 77 očima současníků...* (viz pozn. 48), s. 315–326.

203 STEHLÍKOVÁ, E. a kol.: *Veřejnost 93 a Charta 77: Zpráva o výzkumu*, Fakulta společenských věd, říjen 1993. Rukopis uložený v ÚSD. (Anketa byla provedena korespondenční formou a autorky se ptaly mimo jiné na znalost disidentských skupin, chartisty, odkud se respondent dověděl o Chartě 77 atd.)

204 V jeho rámci vyprávělo 36 chartistů své životní příběhy. Z hlediska sociologického interpretovala výsledky CHRISTL, I.: The connection between life-course and civil right movement Charta 77 and its contribution to the development of a civil society. Rukopis uložený v ÚSD; z historického aspektu pak JECHOVÁ, K.: Lidé a společenství Charty 77: Souvislosti životních příběhů a občanského hnutí Charta 77 se zřetelem na jeho přínos k rozvoji občanské společnosti. Rukopis uložený v ÚSD; JECHOVÁ, K.: Společenství vnitřní svobody: Čím byla Charta 77, jací lidé se v ní sešli, jaké zkušenosti je formovaly: Závěry výzkumu, v němž chartisté vyprávěli své životní příběhy. In: *Nová Přítomnost*, 1997, č. 1, s. 16–18.

205 Anketa obsahovala pro signatáře například otázky: Co vám vadilo na Prohlášení Charty, co vás zklamalo, do jaké míry byla Charta 77 především záležitostí intelektuálů, ovlivnila Charta 77 politickou situaci a zhroutil komunismus v Československu? Nesignatáři pak odpovídali na otázky jako Ovlivnila Charta 77 vaše názory, stanoviska, postoje, vyjadřovala smýšlení nějaké pozoruhodnější části obyvatelstva v Československu, měla nějaký ohlas ve společnosti? Také výsledky této ankety přinášejí cenné poznatky o postojích části občanů k Chartě 77 a o tom, proč ji podepsali, jak vnímali její význam a působení ve společnosti. Anketu viz *Charta 77 očima současníků...* (viz pozn. 48). O důvodech, které vedly signatáře k podpisu viz též: Proč jsem podepsal Chartu 77: Zápisy pro Bedřicha Placáka. (Úvod A. Drda.) In: *Revolver Revue*, 1997, č. 35, s. 233–245. (B. Placák shromáždil přes dvě stě záznamů.)

206 Jejich seznam byl uveřejněn v sborníku *Charta 77 očima současníků...* (viz pozn. 48), s. 326. Stručně o J. Hájkovi, zvláště o jeho perzekuci, psal KAUTMAN, F.: Mluvčí Charty 77. In: *Práce*, 2.6.1993; k jeho činnosti a postojům jako prvního mluvčího viz UHL, P.: Vzpomínka na J. Hájku. In: *Charta 77 očima současníků...* (viz pozn. 48), s. 181–183. Na výkon této funkce vzpomínali HÁJEK, M.: Vzpomínání na všední dny mluvčího Charty.

společnost by přispěla také analýza jejího sociálního složení, která rovněž dosud schází.²⁰⁷ Základním pramenem pro zhodnocení Charty 77 jsou přirozeně dokumenty vzniklé z její činnosti; některé z nich už vyšly,²⁰⁸ souborné a kritické vydání se dokončuje v ÚSD AV ČR. Charta 77 však nebyla v době svého vzniku přijata jednoznačně pozitivně: někteří jednotlivci a skupiny se k ní odmítli připojit. Na tuto skutečnost poukázali však spíše publicisté než historici.²⁰⁹

Na základní *Prohlášení Charty 77* reagovalo mocenské centrum zběsilou propagandistickou akcí a současně se snažilo donutit občany, aby se od něj – přestože nebylo v tisku publikováno a kolovalo jen v opisech – veřejně distancovali.²¹⁰ Nejvýznamnějším výsledkem tohoto nátlaku bylo prohlášení umělců, které vešlo do dějin pod názvem „anticharta“. Ač šlo o závažný společenský jev, nestala se dosud předmětem vědecké analýzy.²¹¹

Význam Charty 77 způsobil, že se řada autorů zabývala i jejím dědictvím, jejím odkazem.²¹²

- In: *Tamtéž*, s. 37–41; PALOUŠ, R.: Mluvíme Charty v roce 1982. In: *Tamtéž*, s. 120–122.
- 207 Rozbor sociálního složení signatářů, kteří podepsali do roku 1980, provedl SKILLING, G. H.: *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia*. London, George Allen and Unwin 1981. K této otázce se vyslovil též THOMA, J.: Podstatnou část signatářů tvořili dělníci... (viz pozn. 200), s. 201–208. (Autor na základě vlastních zkušeností konstatuje, že na Plzeňsku byla většina signatářů skutečnými dělníky, že velký podíl měli mladí lidé seskupení kolem The Plastic People of the Universe. Významnou skupinu představovali také křesťané kolem V. Malého. Konstatuje dále, že sociální složení signatářů v této oblasti se podstatně odlišovalo od celostátního.)
- 208 Sborník obsahující výběr z dokumentů Charty 77 připravil a vydal PREČAN, V. (ed.): *Charta 77, 1977–1989...* (viz pozn. 81). Prohlášení Charty 77 a Dopis signatářů k 10. výročí Charty 77 byly publikovány také v sborníku *Charta 77 očima současníků...* (viz pozn. 48). Některé dokumenty zveřejnila, ale bez poznámkového aparátu, POKORNÁ, T.: Člověka až chytá závrať – ve jménu života, i radosti, i krásy aneb S kým a pro koho: Charta 77 a proces se členy skupin The Plastic People of the Universe a DG 307 v zrcadle dobového tisku. In: *Revolver Revue*, 1997, č. 33, s. 250–280. (Výňatky z dobového tisku o postojích a stanoviscích oficiálních institucí a občanů z různých vrstev společnosti k tomuto problému a k antichartě.)
- 209 Viz DRDA, A.: Ti, kteří nepodepsali. In: *Revolver Revue*, 1997, č. 33, s. 216–223. (Autor upozorňuje mj. na křesťany a skupinu kolem časopisu *Tvář*.) Důvody, proč Chartu 77 nesignoval, vysvětlil MANDLER, E.: Na držení pozic jsem nikdy nebyl. (Rozhovor s A. Drdou.) In: *Revolver Revue*, 1996, č. 32, s. 211–232.
- 210 Touto kampaní a účastí občanů v ní se z hlediska sociopsychologie zabýval REMEŠ, P.: Hledám zn. smysl života: Je popularita sekt příznakem naivní entropie doby? (Rozmlouvala I. Reifová.) In: *Lidové noviny*, 11.5.1996.
- 211 Seznam všech signatářů anticharty uveřejnila *Revolver Revue*, 1997, č. 33, s. 243–251. Viz dále PEŇÁS, J.: Držet lyru a krok... (viz pozn. 151). K tomuto problému viz též paměti umělců, signatářů anticharty. Viz Kapitulu Pramenná základna, část Paměti.
- 212 Například PALOUŠ, M.: Charta 77 v perspektivě roku 1996 – uzavřená minulost nebo stále

K poznání fenoménu Charty 77 přispívají podstatnou měrou i vzpomínky; právě proto, že mají subjektivní charakter, pomáhají poznat atmosféru a vztahy mezi signatáři.²¹³ Charta 77 nemohla existovat bez zahraniční podpory. Tohoto úkolu se ujala Nadace Charty 77, kterou ve Stockholmu založil František Janouch.²¹⁴

Samizdat

Důležitým nástrojem, jehož prostřednictvím se disident a nezávislá literatura projevovaly a působily na veřejnost, byl samizdat. Vznikly již statě o této otázce, autory byli převážně disidenti, kteří se většinou na jeho vydávání přímo podíleli.²¹⁵

- živé a aktuální dědictví? (Věnováno L. Lisovi k sedmdesátým narozeninám.) In: *Zpravodaj Českého helsinského výboru*, roč. 16 (1996), č. 4, s. 3–13; URBAN, J.: Pevnost na konci: Upadne Charta 77 v zapomnění, nebo zůstane trvalou připomínkou mravní vzpoury? In: *Nová Přítomnost*, roč. 3 (1997), č. 2, s. 2–4; HEJDÁNEK, L.: Inspirace, nebo muzejní exponát? In: *Listy*, roč. 27 (1997), č. 1, s. 8–10; HEJDÁNEK, L.: Gehört Charta 77 in ein Museum. In: *Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler...* (viz pozn. 186), s. 198–201; PALOUŠ, R.: Odkaz Charty 77. In: *Lidové noviny*, 4.12.1992; ŠIKLOVÁ, J.: Uchovejme Chartu v sobě. In: *Listy*, roč. 22 (1992), č. 2, s. 9; VANČURA, J.: Dědictví Charty, stín anticharty. In: *Tamtéž*, roč. 27 (1997), č. 1, s. 3–7; VANČURA, J.: O Chartě 77 – nekrolog? In: *Tamtéž*, roč. 22 (1992), č. 6, s. 40–42; Charta 77: Zda být, či nebýt, a když být, tak jak? (Zapsal J. Vančura.) In: *Tamtéž*, roč. 22 (1992), č. 1, s. 6–18. (Diskuse s některými mluvčími.) Viz též DOLEŽAL, B.: Vliv Charty na nynější českou politiku. In: *Charta 77 očima současníků...* (viz pozn. 48), s. 30–32.
- 213 Odkazují na sborník *Charta 77 očima současníků...* (viz pozn. 48), kde většina příspěvků obsahuje i vzpomínky. Viz také KANTŮRKOVÁ, E.: Fragen – Antworten: Persönliche Situation um die Jahreswende 1976 und 1977. In: *Horch und Guck*, roč. 6 (1997), č. 21, s. 20–21; HÁJEK, J.: *Paměti*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 1997.
- 214 Sám psal o její činnosti – viz JANOUCHE, F.: Stockholmská Nadace Charty 77 a podpora nezávislé literatury a jejích tvůrců. In: *Česká nezávislá literatura po pěti letech v referátech*. (Red. F. Kautman aj.) Praha, Primus 1994; JANOUCHE, F.: *The Charta 77 foundation: Twenty years*. Brno, Atlantis 1998; *Nadace Charty 77: Dvacet let*. (Ed. J. Uhdeová.) Brno, Atlantis 1998. (Je to zpráva o archivu této instituce a jejích podporovatelích i těch, které podporovala.) O archivu Nadace viz též TŮMA, O.: Norrtullsgatan č. 65. Archiv Nadace Charty 77 ve Stockholmu. In: *Acta contemporanea*. Sborník k pětadesátinám V. Prečana. (Uspořádal J. Pecka.) Praha, ÚSD 1998, s. 420–428.
- 215 K charakteristice samizdatu, jeho vývoji i perzekuci jeho vydavatelů viz GRUNTORÁD, J.: Samizdat. In: *Za svobodu a demokracii...* (viz pozn. 143), s. 145–155. Významu nezávislé literatury, její hodnotě, charakteru, některým edicím a institucím, které ji soustřeďují,

O společenské závažnosti samizdatu svědčí i pozornost, kterou mu věnovala Státní bezpečnost.²¹⁶ Důležitou úlohu hrálo také seznamování západní veřejnosti s výsledky nezávislé kultury a vědy, jejich přetiskování v zahraničí ve větších nákladech a pašování spolu s exilovou literaturou zpět do Československa.²¹⁷

Jednotliví autoři se zabývali také některými dílčími či speciálními problémy²¹⁸ nebo institucemi, které shromažďují, zpřístupňují a zpracovávají samizdatové publikace.²¹⁹

i exilové literatuře byla věnována konference konaná 17.–18. listopadu 1994, z níž byl publikován sborník *Česká nezávislá literatura po pěti letech v referátech*. (Red. F. Kautman.) Praha, Primus 1995. Viz též HOLÝ, J.: Samizdatová literatura v 70. a 80. letech. In: *Tvar*, roč. 6 (1995), č. 6, s. 8–9. Samizdatem se zabýval dále PREČAN, V.: *Nezávislá literatura a samizdat v Československu 70. a 80. let*. Praha, ÚSD ČSAV 1992. (Vyšlo též německy a anglicky). O moravské nezávislé literatuře viz Moravský samizdat (Šlápěje v okně, Texty přátel): Skupinový rozhovor. (Sestavil a otázky kladl P. Petr, red. upr. J. K.) In: *Box pro slovo – obraz – zvuk – pohyb – život*, 1996, č. 6, s. 44–65. Dále viz JELÍNEK, M.: Brněnské samizdaty a filozofické semináře. In: *Česká nezávislá literatura po pěti letech...* (viz pozn. 215), s. 130–133; VAŘEJKOVÁ, V. (ed.): *Literatura pro děti a mládež v samizdatu a exilu*. Brno, Masarykova univerzita 1993. K této problematice viz také katalogy k výstavám, například *Katalog k výstavě Nezávislé literatury v samizdatu a exilu v letech 1948–1989: V.Z.D.O.R.* (Sestavila R. Hamanová, předmluva V. Prečan.) Praha, ÚSD a Památník národního písemnictví 1992; PHILLIPSOVÁ, Z.: *Tschechischer und Slowakischer Samizdat der siebziger und achtziger Jahre*. Bremen, Forschungsstelle Osteuropa 1994; RAABE, P. (Hrsg.) – HAASIS, H. G.: *Der Zensur zum Trotz*. Weinheim, VCH, Acta Humaniora 1991. (Katalog výstavy.)

216 PLACÁK, P.: StB a protizákonné písemnosti. In: *Securitas imperii*, 1994, č. 1, s. 32–59.

217 Dovozy nezávislé literatury. In: *Česká nezávislá literatura po pěti letech v referátech...* (viz pozn. 215), s. 32–59.

218 KOHÁK, E.: Czech Philosophy in Samizdat. (Ed. M. Goetz-Stankiewicz.) In: *Good bye, Samizdat*. Evanston NWU Press 1992, s. 217–221; VLADISLAV, J.: *O edici Kvart po letech*. Praha, ÚSD 1992; PREČAN, V.: Tajný čtenář, tajný vydavatel Jan Vladislav. In: *Umíněnost jako osud*. (Připravil F. Kautman.) Praha 1998, s. 100–115; HÁJEK, M.: Jak jsme dělali historický samizdat. In: *Occursus – Setkání – Begegnung*. (Ed. Z. Pousta aj.) Praha 1996, s. 11–12; GRUŠA, J.: *Cenzura a literární život mimo masmédiu...* (viz pozn. 156); *Hlasy nad rukopisem Vaculíkova Českého snáře*. Praha, Torst 1991.

219 Viz *Česká literatura po pěti letech...* (viz pozn. 215); dále ČISAŘOVSKÁ, B.: *Libri prohibiti – nezávislá knihovna a studovna*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2 (1995), č. 1, s. 108–115. O Československém dokumentačním středisku v Scheinfeldu viz mj. SKILLING, G. H.: *Archive of Freedom*. In: *Acta contemporanea...* (viz pozn. 214), s. 377–399; PREČAN, V.: *Das tschechoslowakische Dokumentationszentrum für Unabhängige Literatur in Scheinfeld-Schwarzenberg: Ein kurzer Abriss seiner Geschichte 1986–1996*. In: *Dissidenten, Präsidenten und Gemüsehändler...* (viz pozn. 186), s. 217–223.

SAMETOVÁ REVOLUCE

Sametová revoluce je klíčovým mezníkem v novodobých českých (československých) dějinách, a proto vyvolává zájem společenských vědců, disidentů, publicistů, politiků i laické veřejnosti; ten se zvyšuje zejména při výročích, jak tomu bylo v listopadu 1999.²²⁰ Tak jako Charta 77 i sametová revoluce je zlomovým momentem v životě disidentů, jí se uzavřela jedna z významných etap jejich činnosti. Postoj jednotlivců či skupin k této události pak do značné míry závisí nejen na individuální schopnosti objektivního nadhledu, ale je ovlivněn i jejich tehdejší úlohou.²²¹

Význam sametové revoluce pro život obyvatelstva otevřel tomuto tématu i stránky novin. Psali o ní jednak publicisté,²²² z nichž část vycházela z dosa-

220 Při příležitosti 10. výročí listopadové revoluce vznikly četné televizní pořady, novinové články, ale vyšly i některé odborné práce. Závažnost události byla oceněna také v roce 2000, kdy parlament prohlásil 17. listopad za státní svátek. Oslavy by však neměly nahradit důkladný vědecký rozbor a zájem o sametovou revoluci by jimi neměl skončit.

221 Roli kritiků strategie OF sehráli zvláště představitelé Demokratické iniciativy, kteří jak v disentu, tak i Občanském fóru zaujímali méně významné postavení. Viz především MANDLER, E.: *Pohled na listopad 1989...* (viz pozn. 194). (Autor kritizuje postup skupiny kolem V. Havla jak v přístupu k řešení akutní krize, tak v OF, a objasňuje strategii DI.); MANDLER, E.: *O listopadovém sametu, ozbrojeném násilí a politické konvenci*. In: *Mladá fronta Dnes*, 6.6.1998. (Zaujímá stanovisko k možnosti a realitě ozbrojeného zásahu proti opozici.); HAVEL, V.: *Byl to čas krásných překvapení*. In: *Zemědělské noviny*, 18.11.1994. (Projev k studentům u příležitosti 5. výročí listopadových událostí, v němž vyzdvihl ty skutečnosti, které vyvolaly obdiv světa, jako nenásilí.) MANDLER, E.: *V omamném mýtu sametové revoluce*. In: *Lidové noviny*, 22.12.1994. (Polemika s V. Havlem, v níž konstatoval, že důraz na pozitivní rysy vyvolává nebezpečí vytváření mýtů o sametové revoluci a že je třeba se zabývat i konkrétními úkoly, které tehdy muselo OF řešit.) Dále viz HROMÁDKOVÁ, A.: *Srpen 1968 a listopad 1989*. In: *Práce*, 20.8.1997.

222 Viz například PROCHÁZKA, A.: *Proč byli ochotni obětovat i život?* In: *Zemské noviny*, 17.11.1998; ŠTENCL, R.: *Revoluce bez revolucionářů: Listopad 89 zůstane připomínkou konce starého režimu*. In: *Respekt*, roč. 5 (1994), č. 47, s. 2; 17. listopad 1989. In: *Kmen*, roč. 3 (9), č. 2, s. 5. (Jsou to básně zaslané oběma redakci po 17. listopadu 1989.); GRAGULA, L.: *Průvodce pokojnou revolucí*. Praha 1989. Praha, Zdeněk Dvořáček 1990; HUSÁK, P.: *Česká cesta k svobodě...* (viz pozn. 201).

vadních výsledků vědeckého bádání, jednak odborníci, kteří se opírali o vlastní heuristiku.²²³

Faktograficky cenné jsou především práce aktivních účastníků listopadových událostí, kteří vycházeli z vlastních zkušeností a znalostí, někteří využívali i písemných pramenů, které měli k dispozici.²²⁴ Podle výpovědí představitelů režimu a všech tehdy dostupných dokumentů se touto problematikou zabývala druhá parlamentní komise k vyšetření událostí 17. listopadu 1989; její zpráva byla schválena Federálním shromážděním, takže je vlastně jakýmsi oficiálním stanoviskem k listopadovým událostem.²²⁵

223 Například Kronika revolučních dní listopadu a prosince 1989. In: *Lidové noviny*, 17.11.1989; NIKLÍČEK, L.: Kdy to začalo: Úvahy historika, který porušil své předsevzetí. In: *Rovnost*, roč. 105 (1990), č. 114–128.

224 Viz zejména diskusní vystoupení P. Pitharta na konferenci k 5. výročí sametové revoluce in: *Proměny politického systému v Československu na přelomu let 1989/1990...* (viz pozn. 102). (Jako jeden z předních představitelů OF na základě svých zážitků přispěl k poznání postupu OF a zaujal i stanovisko k strategii Demokratické iniciativy. Také další diskutující, zejména aktivní disidenti, přispěli k objasnění mnohých otázek vztahujících se například k jednání mezi delegací OF a federální vlády, formování „vlády 15.5“, a řešení krize vztahů uvnitř OF. Tyto úvahy mají význam právě proto, že k řadě otázek neexistují písemné prameny.) Sametovou revolucí se z hlediska opozice zabýval dále HORÁČEK, M.: *Jak pukaly ledy...* (viz pozn. 49). (Autor byl jedním z představitelů skupiny Most, která zprostředkovala navázání kontaktů mezi disentem a L. Adamcem, zúčastnil se prvních jednání mezi OF a premiérem a přinesl některé zajímavé postřehy.) Viz také BARTUŠKA, V.: *Polojasno: Pátrání po vinících 17. listopadu*. Praha, Exlibris 1990. (Autor byl členem první parlamentní komise pověřené vyšetřováním listopadových událostí a ve své práci se opřel o výsledky představitelů režimu a písemnosti předložené komisi.); GARTON ASH, T.: *Rok zázraků*. Praha, Lidové noviny 1991. (Přední anglický historik a publicista, jenž působil v OF na počátku revoluce a zachytil své názory a dojmy.) K poznání této problematiky přispívají také vzpomínky a rozhovory s přímými aktéry, které shromáždil HVÍŽDALA, K.: *Výslech revolucionářů...* (viz pozn. 49). Viz dále *Studenti psali revoluci...* (viz pozn. 49); *Deset pražských dnů...* (viz pozn. 49). Další literaturu viz v kapitole Pramenná základna, část Paměti. K problematice sametové revoluce se vyslovili i někteří vysocí funkcionáři KSČ, například JAKEŠ, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*. Praha, Regulus 1996; ŠTĚPÁN, M.: *Zpověď sametového vězně...* (viz pozn. 44); LORENC, A.: *Ministerstvo strachu...* (viz pozn. 44); Paměti studenta Růžičky alias poručíka Zifčáka. In: *Špigl*, 4.–11.11., 11.–18.11., 17.–24.11.1991. (Na jejich vzniku se zřejmě podíleli i pracovníci StB. Záměrem autorů byla obhajoba vlastní činnosti a většinou nejsou přínosná ani interpretačně, ani – až na výjimky – faktograficky.) Sem patří KREJČÍ, O.: Proč to prasklo. In: *Tvorba*, 1991, č. 1–12. (Autor byl poradcem L. Adamce a vědecký pracovník, využil svých zkušeností a poznatků, které v úřadě získal, a přispěl zejména k objasnění politiky L. Adamce a jeho snah o reformy a personální změny ve vedení KSČ, které nejsou z jiných pramenů zjištělné.)

225 Závěrečná zpráva vyšetřovací komise Federálního shromáždění pro objasnění událostí 17. listopadu 1989. Praha, Futura 1992. (Zpráva je rozdělena do tří oddílů: Impuls, v němž

Samy události byly podrobně zmapovány den po dni,²²⁶ méně je již historických pojednání a analýz. Většina studií nezačíná listopadem 1989, ale zahrnuje i období bezprostředně předcházející a v této souvislosti se zabývá i příčinami pádu komunismu.²²⁷ Zájem historiků se koncentroval spíše na jednotlivé – byť důležité – fenomény revoluce než na pokusy o její postihu vcelku.²²⁸

Velká pozornost byla věnována zejména jednáním mezi OF a předsedou federální vlády jako formě řešení akutní krize a analýze politiky OF.²²⁹ Nejdál

autoři objasňují zásah na Národní třídě, jednání poručíka Zifčáka a fámou o usmrcení studenta M. Šmída; druhý oddíl řeší otázku Zifčákovy úlohy a třetí problém případných zahraničních vlivů.)

226 Viz SUK, J.: *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989*. 1. díl – Události... (viz pozn. 30). Podobně zachytil události MĚCHÝŘ, J.: *Velký převrat či snad revoluce sametová?...* (viz pozn. 173). (Autor vycházel ze Sukovy knihy.) Viz též *Deset pražských dnů...* (viz pozn. 49).

227 Viz OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110); OTÁHAL, M.: *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu...* (viz pozn. 38); TUREK, O.: *Podíl ekonomiky na pádu komunismu...* (viz pozn. 110). O rozhovory s vedoucími funkcionáři KSČ se opírá PRYCE-JONES, D.: *Pád komunismu*. Liberec, Dialog 1996. Viz též ZEMAN, Z.: *Vzestup a pád komunistické Evropy*. Praha, Mladá fronta 1998; WHEATON, B. – KAVAN, Z.: *The Velvet Revolution...* (viz pozn. 169); SLÁDEK, Z. – OTÁHAL, M. – SVOBODOVÁ, J.: *Cecoslovakia 1989*. In: *La nonviolenza come strategia di mutamento sociale*. Padova, Università 1992, s. 89–105; OTÁHAL, M.: Předlistopadová moc čekala na ránu z milosti. (Rozhovor vedl M. Šiška.) In: *Rudé právo*, 17.11.1993; NAEGELE, J.: 17. listopad. In: *Nová Přítomnost*, roč. 1 (1995), č. 11, s. 4–7. (Autor upozornil, že již před listopadem existovaly podmínky umožňující pád komunismu jako odvolání tzv. Brežněvovy doktríny, události v okolních zemích, izolovanost vedení KSČ, a jistá zdrženlivost občanů.); PREČAN, V.: The Democratic Revolution. In: *Journal of Democracy*, roč. 1 (1990), č. 1, s. 79–85. (Všimá si mj. některých specifíků vývoje v ČSSR, jako byla ztráta morální prestiže a legitimacy vedení KSČ, význam boje za lidská práva a ideologie socialismu, úlohy mladých.)

228 Viz například HORSKÝ, V.: *Die sanfte Revolution in der Tschechoslowakei: Zur Frage der systemimmanenten Instabilität kommunistischer Herrschaft*. Bonn, Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien 1990. (Autor se zaměřil především na tři problémy, tj. aktéry, hodnoty a charakter revoluce.); OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110).

229 Jak už ukázala diskuse na konferenci ke změnám politického systému, existují mezi historiky i aktéry revoluce na tuto problematiku různé názory. Část zaujímá k postupu OF kritické stanovisko, část jej hodnotí spíše pozitivně. Viz *Proměny politického systému v Československu na přelomu let 1989/90...* (viz pozn. 102). Konference se zabývala těmito tématy: 1. strategické přípravy OF a VPN na jednání se zástupci státní moci: Průběh a výsledky; 2. počátky reformu politického systému; 3. dosavadní interpretace přechodu. K těmto otázkám viz dále SUK, J.: *Občanské fórum*. 1. díl (viz pozn. 30), Historický úvod, s. 7–34; OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110); OTÁHAL, M.: *Der rauhe Weg zur „samtenen“ Revolution...* (viz pozn. 110); OTÁHAL, M.: Die samtene Revolution ohne Alternative. In: *Wandel durch Repräsentation – Repräsentation durch Wandel*. (Hrsg.

pokročila česká historiografie v analýze Občanského fóra, vrcholného orgánu opozice a představitele nespokojené společnosti.²³⁰ Vedle disentu, jenž OF založil a hrál v něm vůdčí úlohu, byli hnací silou revoluce studenti²³¹ a podstatný podíl na ní měla také tvůrčí inteligence.²³²

Svou úlohu sehrála i katolická církev, ať již šlo o události spojené se svato-

U. Thysen, H. M. Kloth.) Baden-Baden, Nomos 1992, s. 125–130. O sametové revoluci se diskutovalo také na konferenci uspořádané k jejímu 10. výročí v září 1999 v Praze.

230 Především práce J. Suka, jenž se věnoval zejména vzniku a vývoji vnitřní struktury a proměnám politické strategie OF do nástupu Čalfovy vlády, přičemž využil magnetofonových záznamů z jednání orgánů OF. Viz SUK, J.: *Občanské fórum*. 1. díl, (viz pozn. 30), Historický úvod, s. 7–34; SUK, J.: Vznik Občanského fóra a proměny jeho struktury: 19. listopad – 10. prosinec 1989. In: *Soudobé dějiny*, roč. 2 (1995), č. 4, s. 17–41; SUK, J.: Občanské fórum a problém uchopení moci (listopad 1989 – leden 1990). In: *Babylon*, roč. 7 (1997), č. 1, s. 6–7. Viz též HONAJZER, J.: *Občanské fórum: Vznik, vývoj a rozpad*. Praha, Orbis 1996; SVOBODA, J.: Občanské fórum – formování a ztroskotání. In: *Listy*, roč. 25 (1995), č. 4, s. 91–95. (Účastník zasedání v Činoherním klubu, na němž bylo OF založeno.) Důležitou roli v OF a při formování jeho orientace hráli pracovníci Prognostického ústavu ČSAV; psali o nich například BURIÁN, M.: Prognostici v tzv. sametové revoluci. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4 (1997), č. 3–4, s. 492–509; ČERMÁK, M. – MOTL, S.: Přelet nad prognostickým hnízdem. In: *Reflex*, roč. 5 (1995), č. 14, s. 30–35. K těmto problémům viz také kapitolu Pramenná základna, část Paměti.

231 O vývoji studentského hnutí a jeho dvou proudech, tj. nezávislých a tzv. aktivistů využívajících oficiální organizace SSM, viz OTÁHAL, M. – VANĚK, M.: *Sto studentských revolucí...* (viz pozn. 49), s. 145–152; OTÁHAL, M. – VANĚK, M.: Students in the Period of Communism Fall (Thesis). In: *University and Its Students, international Symposium of Students and Professors*. Praha, Galen 1998, s. 165–166; OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110), s. 91–93; OTÁHAL, M.: K úloze studentů sedmnáctého listopadu 1989. In: *Babylon*, roč. 5 (1996), č. 6, s. 7. (Polemizuje s Placákovou statí Mýty sedmnáctého listopadu, která je věnována úloze a významu studentského hnutí při pádu komunismu. Viz pozn. 183). Viz také KONVIČKA, J. – KAVAN, J.: Youth Movement and the Velvet Revolution. In: *Communist and Postcommunist Studies*, roč. 2 (1994), č. 27, s. 160–174. (Studie má širší záběr, autoři srovnávají studentské hnutí v roce 1968 a 1989 a všimají si OF a jeho strategie.) Viz dále VÉVODA, R.: Brněnské studentstvo v poslední fázi totalitního režimu: Příběh Revue 88. In: *Historické studie...* (viz pozn. 130). Úlohu studentů v sametové revoluci zhodnotili dále HAVEL, V.: Byl to čas krásných překvapení... (viz pozn. 221); KLAUS, V.: Studenti a listopadová revoluce. (Zamyšlení otce jednoho z účastníků studentské demonstrace dne 17. listopadu 1989.) In: *Studenti psali revoluci...* (viz pozn. 49).

232 Účasti vědeckých pracovníků v revoluci a na činnosti OF se zabýval OTÁHAL, M.: *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu...* (viz pozn. 38). Dosud nebyla zpracována aktivita umělecké inteligence, existují však již práce o úloze divadel, která významně ovlivnila postoje občanů. Například NOVOTNÝ, J. D. – ČERNÝ, K. – KOPÁČKOVÁ, M. – PRAŽÁK, P.: *Semafor ve stávce...* (viz pozn. 49); OSOLSOBĚ, I.: Role divadla v sametové revoluci. In: *Divadelní revue*, roč. 8 (1997), č. 1, s. 78–81.

řečením Anežky České či Provolání kardinála Tomáška k československému lidu.²³³

Vynořily se i otázky o zájmu a podílu Státní bezpečnosti na událostech roku 1989,²³⁴ důležitým impulzem k vypuknutí revoluce byl hromadný útek východních Němců přes Prahu²³⁵ a publikovány byly i některé dílčí studie.²³⁶

K poznání postojů obyvatelstva v listopadových událostech přispívají také nápisy na zdech, vtipy²³⁷ a fotografie zachycující všední výjevy.²³⁸

I když se analýza sametové revoluce soustředila především na Prahu, věnovali badatelé pozornost také situaci v regionech.²³⁹

Stejně jako změny v celé východní Evropě vyvolaly i listopadové události

233 HARTMANN, J. – SVOBODA, B. – VAŠKO, V.: *Kardinál Tomášek...* (viz pozn. 61).

234 Například ŽÁČEK, P.: Proč padl komunistický režim?: Úloha Státní bezpečnosti při potlačování protirežimních aktivit v komunistickém Československu. In: *Lidové noviny*, 18.11.1994. (Zabývá se mj. akcí Student.); BARTUŠKA, V.: Listopad 89 z pohledu StB v denních situačních zprávách. In: *Securitas imperii*, 1999, č. 5, s. 191–220. (Analyzuje listopadové události, jak je zachytila Bezpečnost ve svých pravidelných zprávách.) Tuto problematiku postihuje také *Závěrečná zpráva Federálního shromáždění...* (viz pozn. 225).

235 Viz zejména TŮMA, O.: 9:00 Praha-Libeň, horní nádraží: Exodus východních Němců přes Prahu v září 1989. In: *Soudobé dějiny*, roč. 6 (1999), č. 2–3, s. 147–164; TŮMA, O.: Die Botschaftsgeschichte. In: *Palais Lobkowitz*. (Hg. H. Salfellner.) Praha 1999, s. 35–39; TŮMA, O.: So rar wie ein Trabant, in der tschechischen Gesellschaft verblasst die Erinnerung an die DDR. In: *Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat*, 1999, č. 7, s. 24–29.

236 SUK, J.: K prosazení kandidatury Václava Havla na úřad prezidenta v prosinci 1989. In: *Soudobé dějiny*, roč. 6 (1999), č. 2–3, s. 346–369. S některými závěry J. Suka polemizovali KŘEN, J. – PICHlíK, K. – SEIFTER, P.: Historikové Občanského fóra a volba „sametového“ prezidenta. (Přiloženo stanovisko Historické komise OF z 9.12.1989). In: *Dějiny a současnost*, roč. 21 (1999), č. 3, s. 40. CYSAŘOVÁ, J.: Čas přelomu: Garáž OF ČTV: 21. listopadu 1989 – 11. ledna 1990. In: *Soudobé dějiny*, roč. 6 (1999), č. 2–3, s. 297–307.

237 HUČEK, M.: *Svědectví pražských zdí: 17.11.–17.12.1989*. Praha, Mladá fronta 1990; *Občanské fóry: Pražský podzim 1989*. (Ed. J. Hořec a I. Hanousek.) Praha, Česká expedice 1990. Sametové revoluci jsou věnována také beletristická díla, například HRABAL, B.: *Listopadový uragan*. Praha, Delta 1990; NOVÁK, J.: *Samet a pára*. Brno, Atlantis 1992. Viz dále kapitolu Pramenná základna.

238 Například ČERNÝ, J.: *Konec normalizace: Obrazový magazín Lidových novin*. Praha, Lidové noviny; *Sametová čítanka 1989: Sborník literatury, fotografií a kreseb inspirovaný něžnou revolucí*. Praha, Melantrich 1990; *Době navzdory*. (Fotogr. P. Štecha, K. Kerlický, P. Rošický aj.) Praha, Orbis pictus 1990; *Jaro-léto 1968, podzim 1989*. (Sestavil M. Polášek.) Ostrava, Profil 1990. Viz dále kapitolu Pramenná základna.

239 Například VANĚK, M.: Listopadové události roku 1989 v Plzni. In: *Dvě desetiletí před listopadem 1989...* (viz pozn. 110), s. 93–109; VANĚK, M.: Pozadí listopadových událostí roku 1989 v Plzni. In: *Západočeský sborník historický*, roč. 2 (1996), s. 83–86; KASTENER, J.: Listopad 1989 v metropoli Podřipska: Stručný výčet událostí. In: *Vlastivědný sborník Podřipsko*, roč. 8 (1998), č. 2, s. 38–40.

diskusi o jejich charakteru, v níž se vyslovili jak historici, tak disidenti a publicisté a existují a ni různé názory.²⁴⁰ Část považuje listopad 1989 za revoluci, i když ne klasickou, část za převrat.²⁴¹ K teorii spiknutí nebo rozhodující úlohy vnějších faktorů se přiklonili především komunističtí funkcionáři.²⁴²

240 Charakteru revolučních změn v komunistické Evropě se věnovala řada zahraničních badatelů, například GARTON ASH, T.: *Revolution in Hungary and Poland*. In: *The New York Review of Books*, 17.8.1989; GARTON ASH, T.: *We the People: The revolutions of 89 witnessed in Warsaw, Budapest and Prague*. Cambridge, Granta Books 1990; GARTON ASH, T.: *Ten Years after*. In: *The New York Review of Books*, 18.11.1999; DAHRENDORF, R.: *Betrachtungen über die Revolution in Europa*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1991; HABERMAS, J.: *Die nachholende Revolution*. Stuttgart, Suhrkamp 1990; DRAPER, T.: *A New History of Velvet Revolution*. In: *New York Review of Books*, 14.1.1993; GOODWIN, J. – BUNCE, V.: *Eastern Europa's „Revolutions“ in Comparative and Theoretical Perspective*: Revised version of a paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association. Washington D. C., August 29 – September 1, 1991. Z českých autorů se vyslovil k této otázce například PREČAN, V.: *The Democratic Revolution...* (viz pozn. 227). Události roku 1989 zařadil do historických a geografických souvislostí KREJČÍ, J.: *Revoluce po roce*. In: *Přeměny*, roč. 28 (1991), č. 2, s. 12–18.

241 Jako revoluci charakterizuje listopadové události například HORSKÝ, V.: *Die Sanfte Revolution...* (viz pozn. 228); OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110). (S odůvodněním, že došlo k přechodu moci do rukou opozice a k přeměně totalitního systému v demokratický.) Viz též OTÁHAL, M.: *La Rivoluzione antitotalitana del 1989*. In: *Ano*, roč. 8 (1993), č. 77, s. 22–25. Podobně ŽÁK, V.: *Sametová revoluce nebo sametový podvod*. In: *Listy*, roč. 25 (1995), č. 2, s. 29–36; SLÁDEK, Z.: *Revolution oder Umsturz?* In: *Revolution und Rekonstruktion*. Berlin 1991, s. 40–42. (Přiklání se spíše k názoru, že šlo buď o převrat, nebo o revoluci s prvky lidové slavnosti připomínající 28. říjen 1918.); SLÁDEK, Z.: *Der tschechische Realsozialismus...* (viz pozn. 110). (Jeho názor vychází mj. ze skutečnosti, že nebylo použito násilí, což je s výjimkou Rumunska příznačné pro přeměny ve všech zemích východní Evropy.); MĚCHÝŘ, J.: *Velký převrat či snad sametová revoluce?* (viz pozn. 173). (Charakterizuje listopadové události jako „Freizeitrevolution“, což v jeho pojetí znamená, že lidé chodili do práce a teprve ve volném čase šli demonstrovat. Za základní však považuje, že si nikdo nekladal za cíl svrhnout vládu a chopit se moci, takže komunistický režim nebyl svržen, ale sám se rozpadl. Za revoluci lze podle jeho názoru označit až akty po vytvoření Čalfovy vlády, například rezignaci některých komunistických poslanců.) Viz též MĚCHÝŘ, J.: *Na okraj dějin tzv. sametové revoluce*. In: *Historické studie...* (viz pozn. 130), s. 110–115. K této otázce se vyslovili dále například SANKOT, J.: *Listopad 1989 – revoluce ano či ne?* In: *Evropské hodnoty demokracie a výchovy po zkušenostech s komunistickou totalitou*. Praha, Česká křesťanská akademie 1994, s. 25–26; REIMAN, M.: *La „Rivoluzione di velluto“ e le forze politiche cecoslovacche*. In: *Europa/Europe*, roč. 1 (1992), s. 119–148; PEŠEK, A.: *Die samtene Revolution in der Tschechoslowakei 1989*. Hannover, Landesverband der Volkshochschulen Niedersachsen 1990.

242 Viz JAKEŠ, M.: *Dva roky...* (viz pozn. 44); ŠTĚPÁN, M.: *Zpověď vězně sametové revoluce...* (viz pozn. 44); LORENC, A.: *Ministerstvo strachu?*... (viz pozn. 44); a zejména DOLEJŠÍ, M.: *Analýza 17. listopadu 1989*. Loket n. Ohří, C a B Agentura 1990.

Otázka charakteru listopadových událostí byla řešena souběžně s jejich výzkumem. Názory, které se v této souvislosti objevily, shrnul a analyzoval Oldřich Tůma.²⁴³ Publikována byla také studie, která upozorňuje na různé interpretační přístupy k listopadu 1989, a to buď pamětnický, nebo z hlediska politologických modelů společenských převratů 20. století, jiný přístup představuje podle autorů pokus o skutečnou historickou analýzu.²⁴⁴

243 TŮMA, O.: *Listopad 1989 po letech: Interpretační schémata konce komunistického režimu v Československu*. In: *Historické studie...* (viz pozn. 130), s. 217–222.

244 NODL, M. – ZEMAN, P.: *Listopad 1989 jako historický problém*. In: *Dějiny a současnost*, roč. 19 (1997), č. 6, s. 32–33.

REGIONÁLNÍ HISTORIOGRAFIE

Převážná část dosud publikovaných studií zkoumá *normalizaci* z hlediska celostátního, ze zorného úhlu ústředních orgánů. Tento pohled pochopitelně přehlíží specifika vyplývající z krajových podmínek. Proto pro pochopení vývoje je potřebné mít na zřeteli i jednotlivé oblasti a dokonce i větší průmyslové či zemědělské podniky.

Také ve zpracování regionálních dějin jsme teprve na začátku a nemůžeme mluvit o systematickém přístupu. Podobně jako při zkoumání celostátních dějin období let 1969–1989 se autoři studií soustředili zejména na počátky *normalizace*; soustavněji bylo pak toto téma zpracováno především v severomoravském kraji.²⁴⁵ Autoři využili regionálních archivních a tištěných pramenů a interviewovali také pamětníky. Vycházeli sice z celostátní situace, ale snažili se postihnout zvláštnosti daného regionu, a proto sledovali místní podmínky. Většina z nich se soustředila na vývoj v okresních orgánech a organizacích Komunistické strany Československa,²⁴⁶ jedna z nich jej zkoumá z celokrajské-

245 Většina statí o této otázce byla publikována ve sborníku *Počátky „normalizace“ na severní a střední Moravě: Sborník studií*. (Uspořádali E. Gímeš a F. Koudelka.) Ediční řada Sešity ÚSD, sv. 24. Praha, ÚSD 1996.

246 GÍMEŠ, E.: *Počátky normalizačního režimu na Olomoucku*. In: *Počátky „normalizace“ na severní a střední Moravě...* (viz pozn. 245), s. 31–56. (Autor časově omezil studii léty 1968–1971 a zaměřil se na proces *normalizace* ve stranických orgánech na okresní úrovni a na Palackého univerzitě, v této souvislosti se zabývá úlohou prof. dr. J. Hrbka, ministra školství a jednoho z hlavních *normalizátorů*; velkou pozornost věnoval čistkám. Specifiku Olomouce vidí v přítomnosti Sovětské armády, která silně ovlivnila celkovou atmosféru ve městě i obcích. V závěru stručně charakterizuje *normalizaci*.) Na rozbor situace v okresním orgánu KSČ se soustředil MAREK, P.: *K činnosti Prostějovského Okresního výboru KSČ v počátečním období normalizace*. In: *Tamtéž*, s. 57–78. (Průběh čistek zachytil i v některých místních organizacích a na základě celkových výsledků analyzoval, jak byly postiženy jednotlivé vrstvy. V poznámkách charakterizoval jednotlivé funkcionáře a uvedl základní údaje o nich.) JIŘÍK, K.: *Rok 1968 a počátky normalizace v Ostravě*. Ediční řada Materiály, studie, dokumenty, č. 9, společně se statí R. Prokopa. Praha, ÚSD 1997. (Autor věnuje mj. pozornost plenárnímu zasedání ÚV KSČ v listopadu 1968 a reakci ostravských orgánů na toto zasedání, dále procesu ovládnutí regionálních orgánů KSČ prosovětskými funkcionáři po nástupu G. Husáka a výsledkům čistek; zaznamenává také

ho hlediska.²⁴⁷ Druhou oblastí, kterou se zabývali autoři příspěvků ze severomoravského kraje, jsou vysoké školy, jež významně ovlivňovaly vývoj v této oblasti.²⁴⁸ I v těchto případech se soustředili spíše na orgány těchto institucí než na postoje jednotlivců či skupin.²⁴⁹ Jistou výjimkou je stať přispívající k poznání klíčové otázky tohoto období, tj. postojů a smýšlení jedné vrstvy obyvatelstva,²⁵⁰ patří sem i studie zaměřená na důležitý politický subjekt – studenty.²⁵¹

nálady obyvatelstva, a to na základě zpráv Bezpečnosti.) Viz dále NAVRÁTIL, I.: *K událostem let 1968–1970 v semilském okrese 1, 2*. In: *Z českého ráje a Podkrkonoší*, roč. 6 (1993), s. 75–94; roč. 7 (1994), s. 95–128. (Autor se také opírá o místní prameny a sleduje vývoj v okrese jako odraz celostátního.)

247 PAVELČÍKOVÁ, N.: *Počáteční fáze procesu normalizace v severomoravském kraji v letech 1968–1971*. In: *Počátky „normalizace“ na severní a střední Moravě...* (viz pozn. 245), s. 7–31. (Autorka si všímá i vývoje v některých okresních organizacích či závodech, *Nové svobody*, orgánu KSČ v severomoravském kraji, ale i postoje tvůrčí inteligence. Specifické prvky, které ovlivňovaly tamější situaci, vidí ve složení obyvatelstva, větší vyhrocenosti a nerovnováze jednotlivých proudů v KSČ.) PAVELČÍKOVÁ, N.: *Atmosféra počátečního období normalizace v centrech severomoravského kraje*. In: *Československo po sovětské okupaci...* (viz pozn. 111), s. 18–21. (Autorka sleduje dvě konkrétní události, které měly celostátní dosah, tj. vytištění materiálu proti J. Smrkovskému a tzv. Hrbkovou aféru.)

248 Jsou to hlavně mikrostudie zaměřené na jednotlivé objekty.

249 PROKOP, R.: *Ostravská pedagogická fakulta v období normalizace*. Ediční řada Materiály, studie, dokumenty, č. 9, spolu se studií K. Jiřika. Praha, ÚSD 1997. (Autor sledoval zejména čistky a další *normalizační* opatření.) BIEBERLE, J.: *Palackého univerzita po normalizačních čistkách*. In: *Střední Morava*, roč. 2 (1996), č. 2, s. 110–113. (Upozornil na přijímací řízení, které bylo ovlivněno více než politickými kritérii osobními intervencemi, na pokles vědecké úrovně, způsobené změnami podmínkami pro dosažení vědeckých hodnot. Postihl i relativně pozitivní stránky „sanační konsolidace“, které vidí v tom, že existence univerzity byla již zajištěna, že na kadetrách se přes čistky udržely kvalitní vědecké osobnosti, které po listopadu mohly zaujmout vedoucí místa.)

250 Viz FILIP, Z.: *Učitelé na Šumpersku v letech demokratizace a počátku normalizace 1968–1970*. In: *Počátky „normalizace“ na severní a střední Moravě...* (viz pozn. 245), s. 93–113. (Autor využil archivu OV KSČ, tisku i nečetné literatury. Vedle učitelů si všímá i kulturních pracovníků.)

251 Viz URBÁŠEK, P.: *Olomoučtí vysokoškolští studenti v letech 1968–1971*. In: *Tamtéž*, s. 114–134. (Autor zaznamenal jisté zvláštnosti Olomouce, tj. přítomnost Sovětské armády a tzv. Hrbkovu aféru. V tomto městě se konaly také kongresy Svazu vysokoškolských studentů, proto sleduje také reakci studentů na jeho reorganizaci. Dále se zabývá perzekucí studentů a snahami o jejich ideologickou indoktrinaci a vznikem SSM na univerzitě. V úvodu poukázal na nedostatek archivních pramenů a charakterizoval ty, o něž se opíral.)

Dalším důležitým, avšak s výjimkou jedné mikrostudie opomíjeným faktorem je dělnická třída.²⁵²

Na rozdíl od počátků *normalizace* se badatelé zabývali závěrečnou fází komunistického systému a listopadovou revolucí z regionálního hlediska v mnohem menší míře.²⁵³

Mezi studie tohoto typu můžeme zařadit i ty, které se týkaly ekologického hnutí. Aktivita ekologů nebyly ovlivňovány jen celostátní situací, ale především místními poměry, a stávaly se důležitou součástí celostátního vývoje.²⁵⁴

252 Viz TRAPL, M.: Reformní hnutí a normalizace v závodech Milo Olomouc 1968–1971. In: *Tamtéž*, s. 83–92. (Těžiště práce spočívá v rozboru vývoje ZO KSČ a ZO ROH, menší pozornost věnuje autor názorům a postojům dělníků.)

253 VANĚK, M.: Listopadové události roku 1989 v Plzni. In: *Dvě desetiletí před listopadem 89...* (viz pozn. 110), s. 93–109. (Autor se opřel o archivní prameny, tisk a rozhovory s pamětníky a poukázal na některé zvláštnosti, jako byla závislost tamější opozice na centru a snaha o osamostatnění. Všímá si i úlohy plzeňských milicionářů, kteří měli zasáhnout proti demonstrantům v Praze. Stručně se zabývá i některými předlistopadovými událostmi, jako byly oslavy osvobození Plzně americkou armádou.); VANĚK, M.: Pozadí listopadových událostí roku 1989 v Plzni. In: *Západočeský sborník historický*, roč. 2 (1996), s. 83–86. Podobný význam má i studie KASTENER, J.: Listopad 1989 v metropoli Podřipska. In: *Vlastivědný sborník Podřipska*, 1992, č. 2, s. 38–40.

254 Viz VANĚK, M.: Předehra k 17. listopadu 1989: Ekologické demonstrace v Teplicích. In: *Historické studie...* (viz pozn. 130), s. 223–232.

PŘEHLEDY

Dosavadní výsledky analýzy období *normalizace* neumožňují přistoupit k syntéze. Objevily se však přehledy, které se často jen na několika stránkách a bez hlubší heuristiky pokoušejí o celkový výklad.²⁵⁵ Z rozsáhlejší heuristiky vychází práce Milana Otáhal, jenž využil tehdy přístupné archivní prameny a publikovanou literaturu, zejména psanou disidenty nebo komunistickými funkcionáři, rozhovory s pamětníky a výsledky práce badatelského týmu ÚSD.²⁵⁶

Období *normalizace* se už stalo součástí učebnic nebo přehledných dějin Československa. Jejich autoři však nevycházeli z vlastní heuristiky, ale jen z dobové literatury a ze svých zkušeností.²⁵⁷

255 Například SLÁDEK, Z.: Der tschechische Realsozialismus... (viz pozn. 110). (Autor vychází z tehdejších publikací napsaných účastníky listopadových událostí a některých studií exilových badatelů.); OTÁHAL, M.: *Der rauhe Weg zur „samtenen Revolution“...* (viz pozn. 110). (Autor se opřel o své tehdejší výzkumy zejména opozičního hnutí.); OTÁHAL, M.: Czechoslovakia behind the Iron Curtain (1945–1989). In: *Bohemia in History*. (Ed. M. Teich.) Cambridge, Cambridge University Press 1998, s. 306–322. (Stať je jakýmsi shrnutím tehdejších výsledků bádání.) Literatura, zvláště disidentská, byla hlavním pramenem knihy PROKŠ, P.: *Konec jednoho experimentu...* (viz pozn. 110). (Autor věnuje velkou pozornost obrodnému procesu.) MENCL, V. – HÁJEK, J.: *Křižovatky XX. století...* (viz pozn. 112). (Autoři shrnují poznatky o některých stránkách normalizačního režimu, zvláště ekonomiky a disentu, vycházeli z vlastních zkušeností a znalostí zveřejněných normalizačních pramenů.)

256 OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost...* (viz pozn. 110). (Vzhledem k stavu výzkumu se autor soustředil především na počátky *normalizace*, Chartu 77, nástup Gorbačova a pád komunismu. Pozornost věnoval především opozičnímu hnutí, vývoji v mocenském centru, méně pak společnosti a jejím jednotlivým vrstvám.) Za jistý přehled tohoto období můžeme pokládat příslušné kapitoly obsáhlého díla VYKOUKAL, J. – LITERA, B. – TEJCHMAN, M.: *Východ...* (viz pozn. 73). (J. Vykoukal, autor statí týkajících se Československa, shrnul dosavadní výsledky výzkumu a soustředil se zejména na politický a ekonomický vývoj.)

257 Například JEZEK, V. – LUKEŠ, K. – PROKŠ, P.: *Čas normalizace: Československo v letech 1968–1989*. Praha, Fortuna 1992; GRULICH, T.: První fáze normalizace (srpen 1968 – duben 1969). In: *Dějiny země Koruny české*, II. díl. Praha, Paseka 1992, s. 287–290; ROČEK, P. A.: Léta 1970–1989. In: *Tamtéž*, s. 294–309. *Normalizací* se zabývá také kniha novináře PACNERA, K.: *Osudové okamžiky Československa*. Praha, Themis 1997.

SSSR A ZEMĚ „SOCIALISTICKÉHO TÁBORA“

Přestože mezinárodní souvislosti ovlivňovaly československé dějiny významným způsobem, nevěnovali jim dosud čeští badatelé odpovídající pozornost. Více než o studenou válku, její vliv na Československo a politiku Spojených států se zajímali o Sovětský svaz, do jehož sféry vlivu Československo patřilo, a který tudíž rozhodujícím způsobem působil i na vnitřní situaci.²⁵⁸

²⁵⁸ Politice Sovětského svazu vůči satelitním zemím a západním velmocem je věnována monografie DURMAN, K.: *Útěk od praporů: Kreml a krize impéria*. Praha, Karolinum 1998. (Využívá literatury vztahující se k tomuto problému i sovětských pramenů.) Dějinám zemí socialistického tábora je věnována publikace MOULIS, V. – VALENTA, J. – VYKOUKAL, J. – PROKŠ, P.: *Vznik, krize a rozpad sovětského bloku v Evropě 1944–1989*. Ostrava, Amosium servis 1991. Mnohem širěji a podrobněji se tímto tématem zabývá práce VYKOUKAL, J. – LITERA, B. – TEJCHMAN, M.: *Východ...* (viz pozn. 73). (Autoři se dlouhodobě zabývají problematikou jednotlivých zemí tohoto bloku a Sovětského svazu, takže mohli využít svých znalostí.) Viz dále MLYNÁŘ, Z.: *Krize v sovětských systémech od Stalina ke Gorbáčevovi: Příspěvek k teoretické analýze*. 2. vyd. Praha, Prospektrum 1991. Viz také TŮMA, O.: Mezinárodní souvislosti kolapsu komunistického režimu v Československu. In: *Deset let soudobých dějin...* (viz pozn. 73), s. 117–128. (Autor věnuje pozornost americké a západní strategii vůči Československu.) Ekonomickou problematiku sledují například VORÁČEK, E.: SSSR a jeho evropští satelité: Ekonomické zisky a ztráty. In: *Sborník Vojenské akademie v Brně, mimoř. č.; „Češi a Slováci a východní Evropa ve 20. století“*. (Uspořádali S. Vodička aj.) Brno, Vojenská akademie 1994, s. 359–366; LEHÁR, B.: K hospodářskému vývoji států střední, jihovýchodní a východní Evropy v 70. letech. In: *Slovanský přehled*, roč. 77 (1991), č. 4, s. 302–309. Vývoji v Sovětském svazu je věnován například sborník *Sondy k dějinám SSSR 1917–1991: Studie a články*. (Uspořádali V. Moulis, Z. Sládek, E. Voráček.) Praha, Ústav dějin střední a východní Evropy 1993; VORÁČEK, E.: Sovětský svaz – krize politického systému a jeho reformy. In: *Slovanský přehled*, roč. 76 (1990), č. 5, s. 359–377; VORÁČEK, E.: Experimenty a cesta k hospodářské reformě v SSSR v letech 1983–1987. In: *Tamtéž*, roč. 80 (1994), č. 1, s. 49–60. Čeští badatelé se zaměřili také na některé stránky vývoje v SSSR, viz například MOULIS, V.: Dějiny sovětského disentu 1. In: *Sondy k dějinám SSSR 1917–1991...* (viz pozn. 258), s. 112–144. MOULIS, V.: Disent v Sovětském svazu. In: *Za svobodu a demokracii...* (viz pozn. 143), s. 167–176. Polskem v závěrečné fázi komunismu se zabýval VYKOUKAL, J.: Polsko – červen 1989: Krize a konec jednoho systému. In: *Tamtéž*, s. 377; IRMANOVÁ, E.: *Kádárismus, vznik a pád jedné iluze*. Praha, Karolinum 1998. (Analýza vývoje v Maďarsku v letech 1956–1989.)

Jistý přelom představuje nástup M. Gorbáčova k moci v SSSR v roce 1985 a jeho politika vůči západním mocnostem a satelitním zemím; ani tato problematika není však v české historiografii dostatečně zpracována.²⁵⁹

²⁵⁹ Viz například KOTYK, V.: Gorbáčovova politika perestrojky – cíle a výsledky. In: *Slovanský přehled*, roč. 79 (1993), č. 3–4, s. 326–337; LITERA, B.: Gorbáčov a východní Evropa. In: *Sondy k dějinám SSSR 1917–1991...* (viz pozn. 258), s. 188–239. Na vztahy mezi oběma zeměmi se soustředil LANDA, V.: *Rossija i Čechija: 1985–1996*. Praha, V. Landa 1998. Viz též GORBAČOV, M. – MLYNÁŘ, Z.: *Reformátoři nebývají šťastni: Dialog o „perestrojce“*, Pražském jaru a socialismu. Praha, Victoria Publ. 1995.

ZÁVĚR

Vědecké zpracování dějin *normalizace* mohlo začít až po sametové revoluci, která ukončila etapu existence komunistického systému v Československu; teprve tehdy vznikly podmínky pro rozvoj bádání na tomto úseku historiografie. Institucionální základnou se stal Ústav pro soudobé dějiny ČSAV (od roku 1993 AV ČR), založený v roce 1990. Většinu jeho pracovníků tvořili původně bývalí komunističtí historikové, kteří byli po roce 1969 z KSČ vyloučeni a nesměli vykonávat své povolání nebo žili v exilu. Postupně přicházeli badatelé střední generace a absolventi vysokých škol, kteří začali studovat a získávat životní zkušenosti až po listopadu 1989; jejich pohled tedy není ovlivněn ani osobními zážitky, ani případnou aktivní účastí v tehdejší dění, a proto mohou výrazně přispět k dalšímu rozvoji bádání. ÚSD se stal pracovištěm, kde se dané období zkoumá historickými metodami a kde také vznikla velká většina dosud publikovaných studií. Na vysokých školách se mu pedagogové začínají věnovat více až v poslední době, nezanedbatelný podíl na zpracování této problematiky mají pracovníci Úřadu pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu.

Jistou specifikou soudobých dějin je, že se jimi zabývají nejen odborníci, ale i „laici“, přímí, většinou aktivní účastníci dění. K *normalizaci* se vyjadřují především disidenti, pro něž tato doba představuje významnou fázi v jejich životě. Mají bezprostřední zájem na jejím objasnění, ale jejich názory bývají často ovlivněny jejich tehdejší postavením a úlohou. Této tematiky si také všímají, a to především v pamětech, bývalí komunističtí funkcionáři; jejich záměrem však není objektivní poznání, nýbrž obhajoba vlastní činnosti. Práce tohoto druhu nemají většinou vědecký charakter, přispívají však k poznání zejména tím, že tlumočí individuální zkušenosti.

Problematika *normalizace* se dostávala i na stránky tisku, zejména při různých výročích, a některá témata, například „nepolitická politika“ nebo „úloha disentu při pádu komunismu“, se stávala i předmětem časopiseckých polemik. Publicisté většinou neobohatili naše znalosti, vycházeli totiž ze soudobých výsledků práce a mnohdy sledovali politické cíle. Větší hodnotu mají statě psané historiky, kteří se mohli opřít o své výzkumy. Omezený prostor v časopisech ovšem neumožňoval interpretaci událostí opřenou o rozsáhlejší argumentaci.

Předpokladem zpracování vývoje v letech 1969–1989 je široká pramenná základna. Přestože vyrovnat se s bezprostřední minulostí je důležitým společenským úkolem, neměli badatelé zpočátku k dispozici prameny úřední provenience; ty byly zpřístupňovány postupně. Překážkou jejich plného využití je dodnes skutečnost, že některé dosud nejsou archivně zpracovány. Dalším důležitým zdrojem jsou dokumenty opoziční provenience, které nabývají na významu, neboť v totalitních systémech prakticky neexistuje pluralita pramenů. Oba druhy těchto písemností mají svá specifika, a proto je důležitým úkolem badatelů zabývat se jejich vnější i vnitřní kritikou, zhodnotit jejich výpovědní hodnotu a význam jako historického pramene.

Jednou z cest, jak překonat překážky, které ztěžují přístup k dokumentům, je jejich zveřejňování, což usnadní jejich využití co nejširším okruhem domácích i zahraničních badatelů. Nejdříve byly publikovány prameny opoziční provenience, neboť byly od počátku k dispozici. V souvislosti s jejich vydáváním se vynořily nové otázky, které pravidla pro vydávání dokumentů z nejnovějších dějin neřeší. Před badateli tedy stojí úkol dosavadní zkušenosti zobecnit a začlenit do stávajících pravidel.

Tyto sborníky vznikaly spíše živelně, podle toho, jak badatelé získávali písemnosti jednotlivých nezávislých skupin. Nyní již existují podmínky, aby ÚSD, který je jednou z mála institucí, jež zatím přicházejí v úvahu jako platforma pro ediční činnost, přistoupil v koordinaci s ostatními pracovišti k vypracování plánu na další zaměření práce na tomto úseku. Ten bude záviset jednak na přístupnosti archivních materiálů, jednak na potřebách vlastního výzkumu. Základní formou byly a zřejmě i budou tematické sborníky, ale důležité jsou i fondové edice z pramenů úřední provenience.

K dějinám *normalizace* existuje četná literatura, nejen monografie a studie, ale i statě a články v časopisech a denním tisku. Nezbytnou pomůckou se proto stává bibliografie, pro jejíž zpracování jsou dnes nejlepší podmínky právě v ÚSD. Vznikly a zpracovávají se nejen komplexní bibliografie pro obecnou potřebu a využití, nýbrž i bibliografie speciální, připravené pro určité záměry, například konference. Jistým nedostatkem je, že dosud nejsou podchycena zahraniční bohemika a práce o dějinách střední a východní Evropy. V poslední době byl však v časopise *Soudobé dějiny* publikován výběrový bibliografický přehled ze západních časopisů vztahující se k tomuto tématu. Zahraniční badatelé věnovali totiž analýze komunistického systému velkou pozornost a jejich výzkum byl často podporován i státními dotacemi. Existence komunistického systému v zemích sovětského bloku představovala pro demokratické státy důležitý politický faktor, a to bylo také jedním z důvodů vzniku oborů jako „ostforschung“ či „kremlologie“. Ve svých pracích mohli západní badatelé jen

zřídka využívat archivních pramenů zemí sovětského bloku, to se stalo možným až po jeho rozpadu, jejich výhodou však byla znalost písemností západní provenience a větší možnosti komparace. Česká historiografie dosud tyto práce málo využívala, neboť se soustřeďovala především na českou problematiku. V poslední době se však objevuje snaha zařadit dějiny naší země do širších souvislostí.

Soudobé dějiny jsou v české republice relativně novým oborem, existujícím teprve deset let. Přes existenci studií s dobovou tematikou již z první republiky a zvláště z 60. let nebyly s touto disciplínou žádné zkušenosti. Do popředí se tudíž dostávaly i metodologické otázky. Výsledky však ukazují, že čeští badatelé jsou v této oblasti spíše konzervativní, opírají se zejména o archivní prameny, literaturu, popřípadě tisk. Z nových metod, na Západě však již dlouho používaných, se v poslední době začala uplatňovat orální historie; její rozvoj je zajištěn vytvořením Centra pro orální historii v ÚSD, které má koordinovat činnost na tomto úseku a rozvíjet vlastní výzkum. Dosud však byly opomíjeny takové obory jako dějiny mentalit, každodennosti, prosopografie a „intellectual history“, bez nichž nelze komunistický systém komplexně vysvětlit a zhodnotit.

Na tematické zaměření bádání o dějinách *normalizace* působily faktory historicko-politického charakteru. Klíčovým mezníkem ve vývoji komunistického systému v Československu je rok 1968, kdy se uskutečnil jeden z nejvážnějších pokusů o jeho strukturální reformu v sovětském bloku vůbec. Z iniciativy historiků-exkomunistů se stal po revoluci hlavním obsahem soudobých dějin a pro jeho řešení byla již koncem roku 1989 vytvořena organizační základna ve formě Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970. Její členové shromáždili v podstatě všechny základní archivní prameny, vyslechli řadu komunistických funkcionářů a vypracovali studie, které přispívají nejen k objasnění obrodného procesu, ale i počátků *normalizace*. Na tyto výsledky navázali badatelé v ÚSD, proto patří toto období k nejlépe propracovaným. Druhou otázkou, která se stala předmětem zájmu, je sametová revoluce, a to i pro svou společenskou a politickou závažnost.

Tematické zaměření limitovala dále dostupnost pramenů, proto se badatelé soustředili nejdříve na opozici. Její vývoj a činnost zpracovávali zprvu na podkladě písemností opoziční provenience, postupně se heuristika rozšiřovala i o prameny úřední, především komunistických orgánů a z archivu Státní bezpečnosti; tím se zpřesňovaly a prohlubovaly naše znalosti o tomto předmětu výzkumu. Opoziční hnutí se v závislosti na celkové situaci v průběhu dvaceti let existence *normalizace* vyvíjelo, takže někteří historici je začali členit do dvou období: do roku 1972 a po něm. Toto pojetí však nebylo obecně přijato.

Hlavní zájem české historiografie se zaměřil na počátky *normalizace*. Byly analyzovány programy a činnost především těch opozičních skupin, kterým věnovaly pozornost státní orgány, o dalších máme jen kusé znalosti. Bílé místo představuje období mezi rokem 1972, kdy se konaly soudní procesy s představiteli opozice, a vznikem Charty 77. Opoziční aktivity v této fázi sledovala hlavně exilová historiografie a jejich výsledků využívali zejména autoři přehledných prací. Z hlediska dějin opozice zůstává důležitým úkolem objasnit, jak vznikaly zárodky nových opozičních skupin, jaká byla jejich sociální základna a představy o dalším působení. Postupně se zformovalo několik proudů, jeden z nich tvořili demokratičtí intelektuálové, jejichž reprezentantem se stal V. Havel. Jeho aktivity, orientované zejména na analýzu *normalizačního* režimu, byly natolik závažné, že se staly předmětem zájmů badatelů (například jeho otevřený dopis G. Husákovi). Druhý proud představovali exkomunisté, o jejichž názorech a činnosti se dovídáme především z jejich pamětí. Politickým fenoménem se tehdy stal i underground, především hudební. Již za *normalizace* vznikly studie, které se jím zabývaly, po sametové revoluci zejména práce o některých kapelách (jako The Plastic People of the Universe) a literárním undergroundu, ale dosud nebylo zcela objasněno jeho společenské působení. Zásah proti jedné kapele se také stal bezprostředním podnětem k sjednocení dosud roztržštěné opozice v Chartě 77. Programem Charty 77 se stala lidská a občanská práva. Historici však jen nedostatečně analyzovali otázku, proč tomu tak bylo, jakou roli sehrály v jejím zaměření vnější a vnitřní okolnosti. Vznik Charty 77 je důležitým předělem ve vývoji disentu, jak se tehdy opozice začala nazývat.

Vzhledem k společenskému a historickému významu zůstává Charta 77 závažným výzkumným problémem a je pochopitelné, že vzbudila pozornost nejen historiků, ale i zúčastněných disidentů a také publicistů. Dosavadní práce vycházejí z poměrně úzké pramenné základny; vznik a činnost této platformy rekonstruovali badatelé hlavně na podkladě dobových statí psaných aktivními účastníky. Názory a postoje disidentů publikované tehdy v samizdatu se také staly základem pro zhodnocení jejího významu a vlivu na obyvatelstvo.

Právě ve vztahu k Chartě 77 se projevil zásadní názorový rozdíl jak mezi badateli, tak disidenty, kteří do polemik o ní významně zasahovali. Teprve hlubší analýza opřená o prameny hlavně úřední provenience však umožní odpovědět na základní otázky, například jak Charta 77 reflektovala a reagovala na tehdejší situaci, na potřeby a zájmy lidí, do jaké míry byl její program akceptovatelný pro jednotlivé skupiny občanů. Nevyřešenými otázkami jsou dále poměr společenských vrstev i jednotlivců k Chartě 77, jakou reakci vyvolala ve společnosti, proč některé skupiny obyvatelstva její Prohlášení signovaly, jiné se naopak odmítly připojit. Analyzovány nebyly ani společenské příčiny

a důsledky tzv. anticharty, ani důvody, proč se k ní většina umělců připojila. Neprobádaný je dosud také vývoj Charty 77 po roce 1979 a až na malé výjimky si historici nevšimli ani vnitřních diskusí o jejím zaměření, vznikajících již v prvním roce její existence a znovu po nástupu mladší generace.

Jistých výsledků bylo dosaženo v kritice teoretických a filozofických východisk Charty 77 a disentu vůbec. V té souvislosti se badatelé zajímali o tzv. nepolitickou politiku, což je jedno z mála šířeji diskutovaných témat. I když existuje pokus o celkové zhodnocení jejího společenského významu, zůstaly nepovšimnuty zásadní problémy, například jak ovlivňovala postoje a činnost nezávislých skupin zejména v období akutní krize, kdy se boj o moc dostal na pořad dne. Velkým dluhem české historiografie zůstává zpracování dějin Charty 77.

V souvislosti s disidentským hnutím se vynořila otázka, jakou roli v něm hráli intelektuálové a jak jejich zájmy ovlivnily jeho programy a zaměření. Vznikly sice již některé statě zabývající se tímto tématem, ale pozornost, která mu byla věnována, je nedostatečná vzhledem k jeho závažnosti.

Další etapa, na kterou se badatelé soustředili, jsou léta po nástupu M. Gorbačova do vedení Sovětského svazu. Tehdy prudce narůstal počet nezávislých iniciativ, které se začaly lišit svým programovým zaměřením a přístupem ke společenské krizi. Zabývali se jimi zejména autoři úvodů ke sborníkům dokumentů disidentské provenience a přehledných prací. Také v tomto případě byla pramenná základna poměrně úzká, studie jsou založeny především na vlastních písemnostech těchto skupin a jen nedostatečně byly využity dokumenty jiné provenience, zejména Bezpečnosti a ústředního výboru KSČ. Historici se dosud převážně soustředili na rozbor programů a činnosti nezávislých iniciativ a výsledky pak umožnily vytyčit některé obecnější otázky, například připravenost disentu na řešení krize, jeho podíl na pádu komunismu, postup v sametové revoluci a charakter listopadových událostí. Jen v omezené míře bylo vysvětleno, jak programy nezávislých iniciativ reagovaly na skutečné potřeby občanů, jak dalece je jejich představitelé vůbec znali, z jakých zdrojů čerpali informace o společnosti a jak jejich programy obyvatelstvo přijímalo.

Zpracování historie jednotlivých nezávislých iniciativ umožnilo porovnat jejich orientaci a činnost. Výsledky pak vedly některé historiky k hypotéze o dvou proudech v disidentském hnutí představovaných skupinou kolem Charty 77 a Demokratickou iniciativou. Nevyřešeným problémem zůstává, proč se nezávislým iniciativám nepodařilo vytvořit zastřešující orgán a vypracovat společný program a jakou úlohu při tom hrála Státní bezpečnost a jakou vnitřní rozpor.

Podobně jako u Charty 77 nemůžeme se ani při hodnocení společenského vlivu nezávislých iniciativ spokojit pouze s rozbořem jejich programů a činnosti,

ale bude nutné soustředit se na analýzu klíčových otázek, tj. jakou úlohu sehrály při pádu komunismu, jak jejich programy reagovaly a odpovídaly daným poměrům, potřebám obyvatelstva a jaký ohlas mezi ním vyvolávaly. Předpokladem je rozšíření heuristiky a uplatnění metody orální historie.

Rozhodující silou *normalizačního* režimu byla Komunistická strana Československa; dosud však neexistují práce, které by zpracovávaly její dějiny v celém tomto období. Bílé místo představují zejména léta 1971–1987. Zatím byl analyzován především proces opětné přeměny KSČ po srpnu 1968 v byrokraticko-centralistickou organizaci a v poslušný nástroj Moskvy. Badatelé se dále zabývali významem represe při „obnovení pořádku“, jejíž důležitou součástí byly tzv. prověrky. Jejich prostřednictvím se zbavilo nové prosovětské vedení reformistů a zabránilo jim ovlivňovat poměry v komunistické straně i ve společnosti. V té souvislosti se historici pokusili i o jisté srovnání se situací v okolních zemích. Nedostatečně naopak vysvětlili proces uplatňování „vedoucí úlohy strany“ ve společenských a jiných organizacích, zvláště v odborech. Jistou pozornost věnovali prosazování stranického vlivu v uměleckých svazech a v Československé akademii věd. Neméně důležitým, ale dosud opomíjeným tématem je sociální složení strany, vznik a proměny *normalizačních* elit v letech 1969–1989 na celostátní i regionální úrovni, postupné vytlačování klasických stranických funkcionářů technokraty a mladou generací, dále rozbor vnitřního vývoje KSČ, například poměr stranického aparátu k voleným orgánům a jejich úloha, proces rozhodování, vztahy mezi regionálními a ústředními orgány, formy ovládání státních a společenských organizací. Bez rozpracování těchto otázek nemůžeme vysvětlit ani úlohu a postoje KSČ v listopadu 1989, ani proces diferenciací, který v ní začal v prosinci téhož roku. Bádání se více koncentrovalo na vývoj a funkci Státní bezpečnosti v boji proti opozici, zatímco co se opomíjely orgány státní moci a zákonodárné sbory a jejich vzájemné vztahy.

Po nástupu M. Gorbačova museli představitelé KSČ reagovat na jeho politiku perestrojky a glasnosti. Historici se zabývali zejména rozbořem snah o prosazení reformu, které vycházely z řad funkcionářů spjatých se Státní bezpečností či od L. Adamce. Uspokojivě dosud neobjasnili, proč právě tito lidé byli zastánci reformu; analyzovali však otázku, proč u nás nevznikl reformní proud, který zejména v Maďarsku sehrál významnou roli v procesu předávání moci opozici, a proč se neprosadili funkcionáři usilující o reformy.

Jedním z klíčových problémů tohoto období je vztah komunistické strany a společnosti. Také zde se badatelé zaměřili zejména na počátky *normalizace*. Protože občané z velké části podpořili obrodný proces, nemělo nastupující Husákovy vedení masovější oporu; část společnosti dokonce dávala najevo svou nespokojenost s poměry i s ním samotným. Proto se snažilo především zlomit

odpor opozice a společnosti, což se mu také podařilo. Po konsolidaci moci formulovali straniční představitelé nově svůj vztah a politiku vůči obyvatelstvu, který podle části historiků vycházel z tzv. společenské smlouvy, přičemž upozornili na její odlišné pojetí v Maďarsku a Československu. I když tato koncepce nezískala všeobecný souhlas, diskuse se o tomto problému dosud nerozvinula. Badatelé však do značné míry objasnili jeden z důsledků společenské smlouvy – odklon občanů od zasahování do veřejných záležitostí, projevující se mj. v tzv. chalupářské subkultuře. Chalupářství sice nebylo novým jevem, ale po roce 1969 nabývalo – spolu s rozvojem automobilismu – politického charakteru a mělo jiné důsledky než v předchozích obdobích či v jiných zemích. Důkladnější studium pak zasluhuje otázka, jak tato chalupářská subkultura ovlivnila mentalitu obyvatelstva, jejich poměr k veřejným záležitostem, ale i k přírodě.

Protože represe přestala hrát po skončení „čistek“ hlavní roli, stala se základním rysem komunistické politiky orientace na konzumní socialismus podobně jako v Maďarsku a Německé demokratické republice. Důležitým nástrojem při její realizaci byla sociální politika, jejíž podstatou bylo zajištění určité životní úrovně a sociálních jistot pro všechny. Tato problematika je již poměrně dobře zpracována. Vznikly práce, které analyzují proces vytváření sociální opory *normalizačního* režimu, změny v sociální struktuře společnosti, sociální postavení jednotlivých vrstev, přerozdělování a jeho důsledky, přezaměstnanost, úroveň vzdělání, zdravotní stav či kvalifikace pracovních sil. Studie také poukázaly na zastaralou odvětvovou a profesní strukturu české ekonomiky. Na jiný důležitý aspekt této politiky, tj. sociální pohodlí, upozornili ekonomové, o jeho společenském působení však máme malé znalosti. Téměř nepovšimnuty zůstaly otázky tzv. šedé ekonomiky, majetkové diferenciaci, výše úspor a možnosti jejich realizace, a to zejména z hlediska vlivu těchto faktorů na mentalitu občanů a proměnu jejich vztahu k *normalizačnímu* režimu. Stav bádání o sociálních dějinách umožnil, aby vznikly přehledné a souhrnné práce, takže v tomto ohledu historiografie značně pokročila.

Sociální politika byla odvislá od stavu národního hospodářství, proto nelze ani toto téma při zkoumání *normalizace* opomenout. Zatím byly shromážděny údaje o vývoji základních ukazatelů, které svědčí o nerovnoměrném vývoji a potvrzují skutečnost, že ekonomika nebyla schopna zajišťovat všechny základní potřeby obyvatelstva. To nutilo jak vedení, tak zejména prozíravější ekonomy k snahám o reformy. Stále však – až na jednu výjimku – neexistují práce, které by se zabývaly úlohou ekonomiky při ovlivňování mentality obyvatelstva a při pádu komunismu.

Důležitým faktorem byli i sami občané, i když v jednotlivých etapách hráli rozdílnou roli. Badatelé pokročili zejména v analýze reakcí obyvatelstva do

srpna 1969; zvláštní pozornost věnovali tvůrčí inteligenci a studentům a proměnám jejich postojů k *normalizačnímu* režimu. Část umělecké a vědecké inteligence se odmítla podříditi prosovětskému vedení KSČ, proto byla zbavena možnosti pracovat v oboru a stala se zdrojem opozice, v níž sehrála důležitou, i když dosud ne zcela objasněnou roli. Historici se soustředili na část inteligence, která se přizpůsobila, a na proces její přeměny z neutrálních až loajálních občanů v občany, kteří zaujali k režimu kritický a nakonec odmítavý postoj. Zaměřili se dále na rozbor jejich společenské úlohy a působení na občany v období pádu komunismu a zabývali se i závažným problémem, jaký význam mělo využívání legálních institucí nejdříve k prosazování perestrojky a pak k protirežimním akcím. Touto cestou šli především umělci, kdežto vědci založili vlastní nezávislou organizaci, která si dala za úkol analyzovat stav společnosti a hledat východisko. K tomu přispívali i společenští vědci z oficiálních struktur; zatím však neexistují práce, které by se věnovaly vývoji humanistických disciplín a jejich podílu na řešení krize; výjimku tvoří studie o Prognostickém ústavu ČSAV.

Významně přispěla historiografie k zpracování studentského hnutí. Badatelé upozornili na dva jeho proudy, na jejich společenský dosah a podíl na pádu komunismu. Poukázali na rozpory mezi nimi, hlavně v otázce využívání legálních institucí (v tomto případě Svazu socialistické mládeže) jako platformy pro svobodnou seberealizaci, ale také pro protirežimní akce. Z dosavadních výsledků vyplývá, že vysokoškoláci byli jedinou společenskou skupinou, která se přeměnila v roce 1989 nejen ve společenský, ale i politický subjekt. Při tomto zkoumání se prokázala důležitost uplatnění metody orální historie.

V souvislosti s řešením problematiky tvůrčí inteligence se objevil problém tzv. šedé zóny. Přestože je tento pojem běžně používán, nebyla šedá zóna přesněji charakterizována a ani nebyl zkoumán její vliv na společnost. Závažným nedostatkem je, že se historici dosud nezabývali dělníky, družstevními rolníky, ale ani manažery a technokraty, zvláště na střední úrovni řízení. Analýza mentality obyvatelstva a jejích proměn v letech 1969–1989 tak zůstává přes všechny dílčí úspěchy jedním z nejdůležitějších úkolů.

Za klad můžeme považovat, že se česká historiografie věnovala problematice církví a vztahům mezi ČSSR a Vatikánem; přesto však není vyřešen vliv církví a náboženského hnutí na společnost a jejich podíl na pádu komunismu.

Důležitým společenským faktorem na počátku a na konci *normalizace* bylo lidové hnutí; v druhé polovině 80. let se projevovalo zejména v petičních akcích a demonstracemi. Badatelé přispěli hlavně k osvětlení významu demonstrací jako společenského fenoménu a vztahu disentu k němu. Úkolem zůstává rozbor úlohy lidového hnutí v listopadových událostech 1989, kdy hrálo velmi důleži-

tou úlohu. O postojích občanů či jednotlivých společenských skupin v těchto dnech se z archivních materiálů dovídáme jen málo, více nám mohou říci prameny spontánní povahy jako letáky a nápisy, účast na manifestacích a bezprostřední reakce na některá rozhodnutí, například jmenování tzv. vlády 15.5.

Rozhodujícím mezníkem ve vývoji Československa jsou listopadové události z roku 1989, je tedy pochopitelné, že se historici koncentrovali na závěrečnou fázi existence komunistického systému. Autoři prací o této problematice se opírali o archivní prameny jen v menší míře, hlavním zdrojem byly zejména materiály přímých aktérů, ať už to byli studenti, jednotlivé nezávislé skupiny či později Občanské fórum, v nichž byly formulovány programy řešení krize a postoje k jednotlivým událostem. Významným pramenem jsou paměti, psané nebo vyprávěné, neboť k řadě faktů jiné dokumenty neexistují. Zatím byla podrobně zkoumána strategie a činnost OF, proces rozhodování uvnitř jeho struktur, dále postup studentů a politika komunistů, ať už ve vládě nebo ve straně. Neuspokojivě je zpracován vývoj v odborech a stranách Národní fronty, takže jejich podíl na hledání východisek z krize ještě nemůžeme zhodnotit.

V souvislosti s rozбором listopadových událostí se společenskovědní badatelé pokusili o jejich charakteristiku. Existují různé názory, někteří je považují za revoluci, jiní za převrat, převzetí moci, nebo restauraci. Pokrok v řešení této otázky bude záviset na mezioborové spolupráci a na rozvinutí diskuse.

Normalizační režim byl dosud převážně zkoumán z hlediska centra, vzniklo jen málo studií, které by se zabývaly touto problematikou v jednotlivých regionech. Poněkud podrobněji jsou zpracovány počátky *normalizace* na severní Moravě, k jiným krajům existují jen ojedinělé příspěvky. Proto zůstává trvalým úkolem iniciovat další bádání na této úrovni, neboť vnese do našeho poznání konkrétnější pohled a přispěje k lepšímu pochopení postojů občanů.

Historiografie se dosud nevěnovala analýze mezinárodních vztahů, které významně ovlivňovaly vnitřní vývoj v Československu. Více si všímala úlohy Sovětského svazu na počátku *normalizace* a v mnohem menší míře pak po nástupu M. Gorbačova; další pokrok v této oblasti závisí zejména na zpracování sovětských archivů. Politika západních velmocí, zvláště USA vůči Československu, nebyla zatím soustavněji zkoumána a nevznikly ani studie, které by se zabývaly tak klíčovým tématem, jako je Československo a studená válka. Do jisté míry, byť nedostatečně, se badatelé věnovali Helsinské konferenci, zejména jejímu vlivu na opoziční hnutí, ale méně sledovali, jak ovlivnila politiku KSČ; totéž platí i pro následné konference. Neexistují dosud ani práce o československé zahraniční politice v tomto období.

Česká historiografie o *normalizaci* se soustředila zejména na politické, sociální a hospodářské dějiny, opozici a v menší míře i na mocenské centrum.

Důležitým subjektem dějin jsou však i občané, jejich každodenní život, chování a smýšlení; to jsou problémy, které zasluhují důkladnou pozornost.

Základním nedostatkem dosavadního výzkumu je, že se historikové zaměřili převážně na analýzu *normalizačního* režimu v českých zemích a nevěnují pozornost vývoji na Slovensku. Nejenže zatím nevznikly společné projekty, ale nedaří se ani koordinovat výzkum se slovenskými pracovišti. Důsledkem soustředění zájmu na českou problematiku je i opomíjení vývoje v ostatních zemích sovětského bloku, zvláště střeoevropských, a nedostatečná snaha zařadit naše dějiny do širších souvislostí. Chybějí také alespoň pokusy o definice základních pojmů, s nimiž běžně pracujeme – „*normalizace*“, „šedá zóna“, „*opozice*“, „*disent*“ aj.

Smyslem této studie bylo přispět k prvnímu zmapování dosažených výsledků při zpracování dějin *normalizace* a upozornit na bílá místa. I když již byl vykonán kus práce, představují dosavadní výsledky jen jednotlivé kamínky mozaiky, jejíž obraz se zatím jen rýsuje. Umožňují však, aby se čeští historici pokusili například o přehledy dějin opozice, komunistické strany, sociálních a hospodářských dějin a také o zpracování názorů a chování jednotlivých vrstev obyvatelstva. Takové studie by se mohly stát podkladem pro syntetickou práci.

Ze stavu bádání vyplývá, že v analýze komunistického systému zaostáváme nejen ve srovnání s Německem, kde je situace vzhledem k specifickým podmínkám velmi příznivá, ale i s Polskem a Maďarskem.

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK

AV	Akademie věd
ČAV	Česká akademie věd
ČR	Česká republika
ČSAV	Československá akademie věd
ČSČH	Československý časopis historický
ČSFR	Česká a Slovenská Federativní Republika
ČSLA	Československá lidová armáda
ČSSR	Československá socialistická republika
ČTK	Československá tisková kancelář
ČTV	Československá televize
DI	Demokratická iniciativa
FF	Filozofická fakulta
KC	Koordinační centrum
KSČ	Komunistická strana Československa
KSČM	Komunistická strana Čech a Moravy
MV	ministerstvo vnitra; městský výbor
NDR	Německá demokratická republika
NF	Národní fronta
OF	Občanské fórum
OV	okresní výbor
ROH	Revoluční odborové hnutí
RP	<i>Rudé právo</i>
RSE	Rádio Svobodná Evropa
RVHP	Rada vzájemné hospodářské pomoci
SAV	Slovenská akadémia vied
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (Jednotná socialistická strana Německa)
SNB	Sbor národní bezpečnosti
SSM	Svaz socialistické mládeže
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
StB	Státní bezpečnost

ÚDV	Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu
UK	Univerzita Karlova
UP	Univerzita Palackého
USA	United States of America (Spojené státy americké)
ÚSD	Ústav pro soudobé dějiny
ÚV	ústřední výbor
VONS	Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných
VPA KG	Vojenská politická akademie Klementa Gottwalda
VPN	Verejnosť proti násiliu
ZO	základní organizace

SUMMARY

The author seeks to map out the present state of research on the history of Normalization policy in the Bohemian Lands, focusing on work by Czech historians from 1989 to June 2001. He also briefly mentions work by independent historians (that is, those who did not serve the regime) at home and abroad. Communist historiography during the Normalization period served as propaganda and contributed little, if anything, to scholarly research on the topic. The work of researchers abroad, on the other hand, has, with few exceptions, largely been ignored because of its inaccessibility.

The present article is divided according to theme. The first chapter is concerned with sources, bibliographies, chronologies and methods. Institutions that have been concerned with Normalization are mentioned here, as is publishing activity on the subject. Subsequent chapters are devoted to the study of the history of the Normalization system as a whole and its individual parts, the most important of which was the Communist Party of Czechoslovakia (CPCz). The Party controlled all the social organizations and also the other political parties, yet scholars have not paid sufficient attention to it or, in particular, its organizations and internal structure. Instead, they have been concerned mostly with the attitude of the Party towards society and its methods of asserting its power.

The opposition also played an important role in the system. A number of works devoted to individual independent initiatives, especially Charter 77, have been published; in particular, documents that originated as part of the work of these independents have also been published. Though strategies in the struggle against the Normalization regime have been analyzed, most studies have concentrated on documents coming from the opposition itself, tending to neglect other sources.

Separate chapters of the article are devoted to the beginning of Normalization policy, which was introduced in 1969, and the Velvet Revolution, which began in November 1989. The present publication also notes literature concerned with regional Czech history, as well as the history of the Soviet Union

and other East-bloc countries written by Czech researchers. It also points to the vast number of general works on the period.

Though the present survey is not exhaustive, it does try to note most scholarly essays as well as journalistic articles. The topic has clearly remained relevant not only to historians, but also to former members of the opposition, eye-witnesses and journalists.

The publication concludes with a summary of the results achieved in this area of research and points to questions that have received either too little attention or none at all.

Milan Otáhal

Normalizace 1969–1989

Příspěvek ke stavu bádání

Redakce a DTP Josef Zvoníček

Anglické résumé Derek Paton

Obálka Vladimír Nárožník

V ediční řadě Sešity ÚSD, sv. 36

vydal Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

Praha 2002

Publikace vyšla s přispěním

Grantové agentury Akademie věd České republiky

(reg. č. A8063101)